

MODERNLEŞMEYİ SEMBOLLER ÜZERİNDEN OKUMAK: SON DÖNEM OSMANLI KADIN KIYAFETİNDE DEĞİŞİM ve TOPLUMSAL TARTIŞMALAR

Namık Sinan TURAN*

ÖZET

Gelenek ve değişim arasındaki çatıőma alanlarından birini oluşturan kıyafet yeni bir uygarlık alanına uyum sağlama çabasındaki Osmanlı toplumunun tartışma konularından biridir. II. Mahmud'un reformları erkek kıyafetinde yeni bir görünümü ortaya çıkarırken kadın kıyafetine dair gelişim süreci Tanzimat sonrasında yeni yaşam biçimine bağlı olarak biçimlenmiştir. Daha çok kentli kadının geleneksel görünümünden uzaklaşması biçiminde algılanan süreç özellikle 1908 sonrasında yoğun bir mücadele alanını oluőturmuőtur. Kadını modernleşmenin objelerinden biri olarak gören anlayıő Batıcı ya da muhafazakar yazarların bu olgu karşısındaki tutumlarında belirleyici olmuştur. Bu makalede söz konusu tavır dönemin aydınlarının yazdıklarından yola çıkarak incelenmektedir.

Anahtar Sözcükler: Kadın, Kıyafet, Modernleşme, Sembol, Aydın

READING MODERNISATION THROUGH SYMBOLS: CHANGE IN THE LATE OTTOMAN WOMEN'S OUTFIT AND SOCIAL DISCUSSIONS

ABSTRACT

Cloth as one of the conflict areas between tradition and change, was a discussion subject of the Ottoman society which was trying to adapt to a new civilization area. While the reforms of II. Mahmud created a new look in men's dress, the evolution process of women's dress was shaped in post-Tanzimat period depending on the new way of life. This evolution process, which was rather understood as the moving away of urban women from their traditional look, especially became an intense struggle area after 1908. The perception of women as one of the objects of modernization, influenced the positions of Western-oriented or conservative writers vis-à-vis this subject. The article will examine this attitude based on the writings of the intellectuals of the period.

Keywords: Woman, Dress, Modernisation, Symbol, Intellectual

---

* Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi, İktisat Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü, sinan1972@hotmail.com

“Kıyafet, bir maddi kültür ögesi olmaktan öte, toplumsal imgelemin değerleri ile gerçek yaşamın normlarını buluşturur. Bu, gelenek ile değişim arasındaki çatışmanın savaş alanıdır.”

Daniel Roche, Sıradan Şeylerin Tarihi (Histoire des choses banales. Naissance de la Société de consommation, XVIIIe-XIXe siècle, (Paris: A. Fayard) 1997. İngilizce çevirisi (Cambridge UP), 1998. The rise of consumer culture.)

19. yüzyılda Osmanlı kadını toplumsal değişim sürecinin tüm sancılarını yaşadı. Bir yandan Batılılaşma ve bu kültürel daireden adapte edilen maddi yaşam kalıpları geleneksel olanın yerine ikame edilirken diğer yandan alt sınıflar arasında gelenek, gündelik yaşam üzerindeki kuşatıcılığını sürdürdü. Modernleşme beraberinde standartlaşmayı ve dünyevileşmeyi getirirken dinsel referanslara dayalı hukuk belli noktalarda ağırlığını hissettiriyordu. Toplumsal ve ekonomik yapıyı düzenleyen kuralların büyük bölümü Batı hukukunun normlarına göre yeniden düzenlenirken aile hukukunun klasik fıkıh hükümleri çerçevesinde kalmasına özen gösterildi.¹

Tanzimat sonrası Osmanlı toplumunda aile ve kadın konusunda görülmeğe başlanan değişimlerin niteliği incelendiğinde bunun yalnızca günlük yaşam ve tüketim kalıplarıyla sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır.² 19. yüzyılda Osmanlı ülkelerinde tarımda, eğitimde görülen bazı yapısal değişimler ve tüm dünyada yaşanan haberleşme ve teknolojik devrimin toplumsal yapıya yansımaları klasik aile yapısını büyük şehirlerde olduğu kadar kırsal alanda da tedrici olarak bir değişime sürükleyecektir. Dönemin ideolojileri kadının özgürleşmesi konusunu öncelikli meseleler arasında değerlendirecektir. Kadını modernleşme sürecinin ister öznesi, ister simgesi olarak görsün tüm modernleşen toplumsal yapılarda kadın sorunu tartışmaya açılacaktır.

Kadının sosyal konumundaki dönüşümün izleri İmparatorluğun yeni ekonomik koşullarında tespit edilebiliyordu. Osmanlı'nın Rumeli eyaletlerinde Batı Avrupa pazarını esas alan tarımsal üretim ve yarı mamul madde ihracına yönelik manifaktür gelişmeler, şehirlerde görülen büyüme aile yapısını dö-

¹ Mehmet Akif Aydın, *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, MÜİF. Yayınları, İstanbul 1985, İlber Ortaylı, *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayınları, İstanbul 2000.

² Dilaver Cebeci, *Tanzimat ve Türk Ailesi: Sosyal Değişme Açısından Tanzimat İstanbul'unda Türk Ailesi Üzerine Bir İnceleme*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.

nüştürdü. Yüzyılın ortasında Ege bölgesi ve ardından Çukurova’da başlayan mono-kültürel tarımın yarattığı toprak işçiliği kırsal ailenin yapısını etkiledi. Bu sürecin hukuk alanındaki ilk yansıması 1858 tarihli Arazi Kanunname-siydi. Kararnamenin getirdiği toprakların tapulandırılması ve miras konusu olması büyük aile yapısının çözülmesi açısından önemli bir adımdı. Ayrıca kız çocukların babanın mirasından pay alabilmelerinin gündeme gelmesi bireysel özgürlükler kadar, kadının hukuksal konumu açısından da önemli bir gelişmeydi.³

Kadının toplumsal anlamda görünür olma mücadelesi geniş bir coğrafyada kendini hissettiriyordu. 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başlarından itibaren İran, Arap ve Azeri kadınları arasında sosyal yaşamın eğitim, üretim ve birçok alanında var olma çabaları yoğunlaşmıştı. Güney Kafkasya’da kadın eğitimi konusundaki mücadele sonunda Tiflis, Bakü, Gence, Şamahı, Şuşa ve Erivan gibi şehirlerde kız okullarının açılması, 1911 sonrasında Bakü’de *Işık* adlı ilk kadın dergisinin yayımlanması önemli bir göstergedydi. Yayın ve yazın yaşamında kadının yer alması kadın sorunlarının yine onların diliyle ifade edilmesinin yolunu açmıştı. Özellikle cehalete ve feodal geleneklerin kuşatıcılığına yönelik eleştiriler yüksek sesle ifade ediliyordu. Kadın artık bağımsızlık hareketlerinin bir parçasıydı. 1905-1907 ve 1912-1924 yıllarında Bakü, Gence ve Şeki kentlerindeki grevlerde kadınlar aktif rol almışlardı. Güney Azerbaycan’da Setterhan’nın önderliğindeki bağımsızlık hareketini yoğun olarak desteklemişlerdi.⁴

Arap dünyasında kadının konumu 19. yüzyılla birlikte tartışmaya açıldı. Tartışmayı yürütenler ilk başta erkeklerdi. Ahmed Fariz el Şidyak 1855’te yayımlanan *Üstüste Atılmış Bacaklar* adlı çalışmasında, Rifa’a Rafi’i El Tahtavi 1872 tarihli *Kızlar ve Erkekler İçin Eğitim Rehberi* adlı kitabında kadınların eğitimini ve uğradıkları haksızlıklardan kurtarılmalari gereğine dikkat çekiyorlardı. Kasım Emin *Tahrir el Mara’a* (Kadınların Kurtuluşu

³ İlber Ortaylı, “Osmanlı Toplumunda Aile”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan Yayınları, Ankara 2004, s. 64; ayrıca bkz. Ömer Lütfi Barkan, “Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi”, *Türkiye’de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980 s. 352-357.

⁴ Sabir Genceli, “Azerbaycan’da Kadın Hareketinin Sosyo-Kültürel Hayattaki Rolü”, *Sazın, Sözüün, Ateşin Ülkesi Azerbaycan*, Ed. Büşra Ersanlı-Hüsamettin Mehmedov, Da Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 34-38.

1900) ve *El Mara'a el Cedide* (Yeni Kadın 1911) adlı çalışmalarında temelde İslami ilkelere bağlı kalmakla birlikte kadın eğitimi ve statüsünde iyileştirmeye yönelik ifadelerinden dolayı El-Ezher üyelerinin hışmına uğramış, Hidiv'in öfkesine neden olmuştu. Arap kadınının kendi mücadele söylemini geliştirmesinde ise şair ve yazar Ayşe El Teymuriye, şair Zeynep Feraz, *Bahisat El Bedia*'sıyla ünlenen Melek Hefni Nesif ilk akla gelenlerdi. Kadın hakları konusunda geleneğe karşı çıkan bir diğer isim ise Kahire'de kurduğu edebiyat salonunda kadın ve erkekler arasında konuyu tartışmaya açan May Ziyada idi. Kadının özgürleşmesinde, toplumsal alanda saygınlığının artmasında verdikleri mücadelede okumuş kadınlar yalnız değildi. 20. yüzyılın başında Mısır'da ilk başkaldıran, grev yapan, protesto için sokaklara çıkan, çalışma saatlerinin kısılması, gebelik ve analık izni için mücadele edenler kadınlardı. Nitekim 1919'da İngilizlere karşı girişilen direnişte sanayileşmiş yörelerde ve kırsal kesimde emekçi kadınlar etkin biçimde katılmışlardı.⁵

Doğu'da kadın hareketi, kadının özgürleşmesini düşün ve eğitim alanları yanında, işgücüne katılım, siyasal haklar alt başlıklarıyla tartışmaya açarak geleneksel yapıyı sorgulamaya başlamıştır.⁶ Kadının özgürleşmesinin toplumsal yansıması olarak kılık-kıyafetteki değişime vurgu artmıştır. Ancak kadının giyimi onların bireysel özgürlük algılamasının ötesinde modernleşen toplumların imaj tasarımının bir parçası olarak tartışılmıştır.⁷ Bu yönüyle bakıldığında muhafazakarlar ya da modernleşmecilerin konuya yaklaşımlarında benzer hassasiyetler; ancak farklı söylemler hakimdir. Muhafazakar çevreler için kadının yaşamındaki değişim geleneksel toplumsal yapının çözülüşünü simgelediğinden yozlaşmanın bir yansımasıyken, Modernleşmeciler arasında yeni toplumsal düzenin sembolik ifadesi olarak değerlendirilip destek bulmaktaydı.

⁵ Neval El Saadavi, *The Hidden Face of Eve: Women in the Arab World*, Beacon Press, Boston 1980, s. 188, eserin Türkçe tercümesi için bkz. *Havva'nın Örtülü Yüzü*, çev. Sibel Özbudun, Anahtar Yayınları, İstanbul 1991, s. 213-218.

⁶ Ilan Pappé, *Ortadoğu'yu Anlamak*, çev. Gül Atmaca, NTV Yayınları, İstanbul 2009, s. 291-312.

⁷ Ellen L. Fleischmann, "The Other Awakening: The Emergence of Women's Movements in the Modern Middle East 1900-1940", *Social History of Women and Gender in the Modern Middle East*, Ed. Margaret L. Meriwether and Judith E. Tucker, Westview Press, 1999, s. 89-134.

Osmanlı kadının gündelik yaşamına özellikle kentli kadının hayatına modernleşme maddi kültür anlamında çok renkli yansıdı. Kadın geleneği zorlarken Batılı obje ve kavramlar onun değişim sürecine eşlik etti. 19. yüzyılda Batılı seyyahlar İstanbul, Selanik ve Beyrut gibi Avrupa kapitalizmine eklemlenen şehirlerde ziyaret ettikleri Türk evlerinde piyano, keman gibi Batı sazlarının ud, kanun gibi otantik sazların yerini almaya başladığından, kimi evlerde evin hanımının yağlıboya takımının konumundan bahsederler. Yine Pera’da nota satan dükkanlar, Avrupa’dan ithal edilmiş kadın modasına dair dergi ve yayınlar en azından elitlerin kızlarının itibar ettikleri yenilikler arasındadır.⁸ Kadının yaşamındaki değişimin en etkili tezahürü onun kıyafetinde göze çarpmaktadır.

Modernleşmeyle türdeş bir toplum, benzer yaşam koşulları oluşmaya başlıyor, geleneksel toplumda bölgeden bölgeye, kentten kente farklılıklar gösteren giyim kuşam, geleneksel tesettür anlayışı, serpuş biçimleri modernleşmeyle birlikte basit ve işlevsel bir “*giyim uygarlığına dönüşüyordu.*”⁹ İlk başlarda hükümetlerin müdahalesine neden olacak kadar tepki alan geleneksel kıyafetten kopuş, Batılı kadın modası zamanla başta saraylı hanımların, iktidar seçkinlerinin eş ve kızlarının ayrılmaz parçası haline geldi. Osmanlı seçkinleri arasında Batı’dan esen moda rüzgarları Mısır üzerinden İstanbul’a ulaştı. Ahmed Cevdet Paşa’nın “*sefahat vadilerinde yeni çığırklar açtılar*” şeklindeki eleştirilerine neden olan bu durum, kadın kıyafetinde geleneksel olandan kopuşa yönelik bir eleştiriydi aynı zamanda.¹⁰ Kadının toplumsal konumunun tartışılmaya açıldığı bir ortamda onun toplumsal yaşam içindeki görünümü, bunun İslami olup olmadığı tartışıldı. Özellikle Tanzimat sonrasında kadın modası ve tesettür tartışmaları günlük basında tartışmaya açıldı. Bu dönemde tesettür kimi çevrelerce İslami bir zorunluluk olarak görülüp tartışma dışı tutulmaya çalışılırken, kimi çevrelerde kadını toplumsal yaşamın dışına itmenin ve erkek egemen toplumda görünmez kılmanın sembolü olarak eleştirildi. Muhafazakarlar ve Batıcılar arasındaki

⁸ Edmondo De Amicis, *Constantinople*, Foreword by Umberto Eco, Hesperus Press, London 2005.

⁹ Cemil Oktay, *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2003, s. 240.

¹⁰ “*Hele Mısırlı hanımlar alafranga melbusat ve sâir tecemmülata rağbet edip İstanbul hanımları ve al’el-husus saraylılar dahi anlara taklid eder oldular ve Mısırlıların ekseri gali bahalar ile hane ve sahil-hane ve akarat-ı saire aldılar.*” Ahmed Cevdet Paşa, *Tezâkir 1-12*, Yay. Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953, s. 20.

tartışma yalnızca kadın kılık kıyafetinde özgürleşmeyi değil, modern toplumun algılanma biçimi açısından da önem taşıyordu.

Klasik Osmanlı toplum düzeni içinde kıyafet, statü ve toplumsal ayrışma işaret eden bir göstergeydi. Bu nedenle devletin müdahalesine konu olabiliyordu. Teorik olarak bir gayrı Müslim'in erkek ya da kadın Müslüman komşularına benzer biçimde giyinip kuşanması hukuki engellerle karşı karşıyaydı.¹¹ Bununla birlikte Müslüman ya da gayrı Müslim kadın toplumsal yaşam içinde cemaat içi kurallara uymak zorundaydı. Söz konusu kurallar arasında kamusal yaşam içinde örtünme sembolik bir anlam taşıyordu. 18. yüzyılda reformlar dönemi kamusal alanı dönüştürürken, kadının yaşamında da fiziksel değişimlere yol açtı. Kadınların mesire yerlerinde ya da şehrin farklı cephelerinde daha fazla görünür olmaları kıyafetlerine ve mekanlara yönelik kısıtlamaları gündeme getirdi. 1751 tarihli bir ferman, kadınların Üsküdar ve Beykoz'daki birtakım bahçeleri ziyaret etmelerini yasaklamaktaydı. 1758'de cinsiyet ayrımcılığı konusuna işaret eden ve kadınlara haftanın belli günlerinde özel alanların tahsis edilmesini emreden düzenlemeler yapıldı. III. Ahmed döneminde İstanbul'un yaşamında mekansal anlamda farklı bir kimlik yaratan, adeta barok rüzgarlar estiren etkileşim sayesinde mesire yerleri, bahçeler, saraya ait olmayan bir sosyalleşme kültürünü geliştirdi. Kadınların görünmeye başlaması, kıyafetlerinde günlük modayı yansıtan tercihlerin öne çıkması devletin müdahalesini artırdı. Kıyafet konusunun bir sorun haline dönüşmesinde kamusal alanın cinsiyet anlamında renklenmesinin etkisi büyüktü. 1725 tarihli bir ferman da basitçe ortaya konduğu gibi kıyafet konusunun ihmal edildiğine dikkat çekiliyor ve kanuna aykırılık durumuna son verilmesi amaçlanıyordu. Bunu yorumlayan saray tarihçisi Küçük Çelebizade, kadınların tavırlarında sergiledikleri arsızlık ve "vekâhet" düzeyine duyduğu kızgınlığı ifade etmekteydi. 1756 yılına gelindiğinde ise bir başka fermanla "bazı yaramaz avratlar intihazı fırsat ve sokaklarda gûna gûn ihdası bid'at ve kefere avretlerinde taklid serpuşlarında ucube hey'etler ile nice üslubu mayub ibda ve adabı ismet bilküllüye meslub

¹¹ Bu konuda bkz. Yavuz Ercan, "Osmanlı İmparatorluğunda Gayrı Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku", *OTAM*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, I/I: s. 117-125, Fethi Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Gayrı Müslimlerin Giyim Kuşamlarını Düzenleyen Kanunlar", Emine Gürsoy Naskali (Ed.), *Ayakkabı Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 201-209.

olacak...” diyerek kimi “yaramaz avratlar” suçlanmıştı.¹²

Osmanlı’da da İslam hukukunun diğer toplumlarda olduğu gibi kentsel mekan, cinsiyete göre çok keskin biçimde ayrılmış durumda olduğundan Tanzimat dönemine dek kadınları konu alan uyarı ve yasaklamaların, öncelikle giyim-kuşam ve kadınların gezinti yerlerindeki, alışveriş sırasındaki vb. davranışlarını hedef aldığı görülmekteydi. Benzer uygulamalar Tanzimat sonrası düzenlemelerle sürdürülmüştü. Fatmagül Berktaş’ın belirttiği gibi “bu, kadını ‘mahrem’ sayan ve dolayısıyla da kamusal alandaki varlığını ‘zorunluluk’ halleri sınırlayan, engelleyemediği durumlarda da katı bir biçimde denetlemeye çalışan bir anlayıştır.”¹³ Kadının giyiminin geniş ölçüde müdahaleye maruz kalışının ardında bu zihniyet yer almaktadır. 18. yüzyıldan itibaren daha belirgin olarak devletin müdahalesine konu olan kadın giyimi sonraki yüzyılda taraflar açısından gerçekleştirilmeye çalışılan siyasal projenin simgesel yönü olarak popüler bir konu haline gelecektir. Kadının konumu toplumsal dönüşümlerde belirleyici göstergelerden biri olarak kabul görmektedir. Bu nedenle Tanzimat sonrası dönemde kadının eğitimi, hukuki durumu devletçe geliştirilen projelerin bir parçası olagelmıştır. Tanzimat’la başlayan kız rüşdiyeleri (1859) ve sanayi mektepleri (1869) toplumsal alanda cinsler arasında eşitlik düşüncesini yaşama geçirme arayışının olmasa bile yeni düzenin sonucuydu.¹⁴

Tanzimat, devletin kurtuluş reçetesini Batı’da gören ve rotayı Batıya çeviren politik manevranın yanında kültürel ve toplumsal anlamda da Batılılaşmanın kırılma noktasını oluşturdu. Özellikle II. Mahmut’tan itibaren kıyafetteki yenilenme, sivil ve askeri bürokrasinin dışında gündelik hayatta da görülmeye başlandı. Edmondo de Amicis’in biri eskiyi diğeri ise yeniyi temsil eden iki Türk’ten söz ederken kullandığı kriterler tamamıyla görünür unsurlardır. Kıyafet bu dönemdeki dönüşümlerin en sembolik, ancak bir o kadar da belirleyici olan ögesidir. Giyim kuşamda değişim ve Batılı tarzlar öncelikle seçkinler arasında görüldü. Ardından üst orta sınıflarda da yeni ve serbest tarzlar hakim olmaya başladı. Kadının kıyafetinde özgürleşmeye

¹² Shirine Hamadeh, *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010, s. 190-193.

¹³ Fatmagül Berktaş, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Feminizm”, *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul 2010, s. 99.

¹⁴ İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1983, s. 136.

dair tasvirlerle *Servet-i Fünûn* romanında rastlamak mümkündür. Dönemin romanlarında kadınlar sosyal yaşam içinde geleneksel görünülerinden farklı biçimde yer almaya başlamıştır.¹⁵ Örneğin romanlarında ve yazılarında yerli Avrupalı kadın-erkek çeşitli kıyafetleri kimi kez ayrıntılı biçimde tasvir eden Ahmed Mithat Efendi, kıyafetle uygarlık ilişkileri hakkında gözlemlerde bulunur. Ona göre “*medeniyeti, mürüvveti giyinip kuşanmakta aramamalıdır. Terbiye ve medeniyet insanların şahıslarındadır.*” Buna rağmen Avrupa’da gördüklerinden, Doğuluların kıyafetlerinden dolayı tenkit konusu olabilmesinden duyduğu rahatsızlığı ortaya koymadan geri kalmaz. Tesettür konusundaki görüşleri bunun müdafaası şeklindedir. Ancak onun anladığı tesettür erkeklerden kaçma ya da görünmeme anlamında değildir. O, örtünmenin kadının özgürlüğüne engel olmayacağını düşünenlerdendir. Bir Rus şarkiyatçı olan Madam Gülnar ile görüşmelerinde de, Stokholm’den Kristinya’ya giderken trende kendisine bu konuda yöneltilen yoğun sorular karşısında da tavrı nettir. Müsteşrikler Kongresi’nden ve Avrupa seyahatinden aldığı ilhamla yazdığı *Ahmed Metin ve Şirzad* romanında konuya değinir. Burada Şarklı kadının iffetini koruyabilme sebeplerinden birinin örtünme olduğu savunulur.¹⁶

Modernleşmenin dönüştürdüğü Osmanlı toplumsal yapısı henüz kadının kamusal alanda görünürlüğüne geniş ölçüde izin verecek boyuta erişmese de Tanzimat kadını Avrupa modasını takip etmeye başlamıştır. Zengin ve modaya uyanların ferace altından giydikleri elbiseler o devirde Avrupa’da giyilen ağır tuvaletlerin benzerleri olup, Tanzimat kadını bu kıyafetleri model kitaplarından takip etmekte ve Beyoğlu’ndaki terzihanelerde diktirmektedir. Tanzimat modasının ilginç ya da çelişkili gibi görülen yanı geleneksel olarak da Osmanlı kadınının kullana geldiği eldivenin Batılı formatlarda bir “medenilik” göstergesi olarak topluma sunumudur; “*zarif ve dürüst bir kadın elleri eldivensiz olarak evden çıkmamalıdır.*” Bu dönemde kadın göreceli olarak kamusal alanda yer almaya başlarken toplumsal yapının kabul ettiği tesettürle hem hareket özgürlüğü kısıtlanmakta hem de görünürlüğü engellenmektedir. Söz konusu durum gazete ve dergilerin

¹⁵ Konunun geniş bir tahlili için bkz. Selçuk Çıkla, *Roman ve Gerçeklik Bağlamında Kültür Değişimleri ve Servet-i Fünûn Romanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004, s. 176-199.

¹⁶ Orhan Okay, *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991, s.169-171.

gündem maddeleri arasında yer tutmaktadır. Basında kadının özgürlüğü ve görünürlüğü aynı zamanda insan hakları ve medeni olmanın da gereği olarak değerlendirilmektedir. Buna göre tesettür kadının Avrupalı görünümüne engel oluşturmaktadır. Elbette bunun aksini savunanların köşelerinde de tesettürün savunusu yapılmaktadır.¹⁷

Ahmed Cevdet Paşa Mısır üzerinden gelen Batı moda esintilerine gelenekçi bir çizgide karşı çıkarken dönemin yabancı gözlemcilerinin bu süreci otantiklikten uzaklaşma, bir ölçüde kaba bir taklit olarak gördükleri dikkatlerden kaçmamaktadır. Lucy M. J. Garnett, Osmanlı kadınları üzerine yaptığı araştırmada şehirlerde özellikle varlıklı Müslüman kadınların örtünme konusunu bir moda ve estetik olgu haline dönüştürdüklerinden bahsederken taşrada tesettüre riayetin daha katı olduğuna işaret eder. Ev kıyafetiyle ilgili gözlemleri ilginçtir. Ona göre varlıklı sınıflara mensup hanımlar arasında geleneksel kıyafetin yerini Batı modasına bırakması aradığı otantiklik anlayışı çerçevesinde olumsuz bir durumdur. Bu hanımların birçoğu “göz alıcı kıyafetini maalesef bırakarak, çoğu kez Paris modalarının bir karikatüründen ibaret elbiseleri tamamen ya da kısmen benimsemiştir.” Bu konudaki yansımaları değerlendirdiği şöyledir: “Şarklılar hemen her alışkın oldukları ortamın yerine yabancı bir ortamı geçirmeye kalkışınca, renk ve malzemeye ilişkin uyum anlayışını sanki büsbütün yitirirler. Türk hanımlarının yakın dönemde ulusal kıyafetlerini bırakıp süslü Batı elbiselerinin taklitlerini benimsemeleri genellikle hem gülünç, hem de acınacak bir sonuç doğurmuştur.”¹⁸

Benzer şekilde 1885-87 yılları arasında İstanbul’da elçilik yapmış olan Samuel Sullivan Cox, Osmanlı gündelik yaşamına dair dikkat çekici yorumlar içeren anılarında Batı modasının başta saray olmak üzere seçkinler arasında kabul gördüğünü, Frenk yaşamının unsurlarının kadının gündelik yaşamında yer edinmeye başlamasının kılık kıyafete dair polisiye emirlerin çıkmasına neden olduğunu aktarmaktadır. Harem’deki Valide Sultan’ın portresini yapmaya çalışan Bayan Walker’ın Valide’nin geleneksel kıyafetler

¹⁷ Nevin Meriç, *Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi: Adab-ı Muâşeret*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000, s. 102-104.

¹⁸ Lucy M. J. Garnett, *Türkiye’nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul 2009, s. 499-500.

içinde değil en yeni moda kostümler içinde yapılması ısrarı karşısındaki sıkıntısı da Cox'un aktarımları arasında yer almaktadır.¹⁹

Batılılaşmanın görünürdeki yansımalarından olan kadın modasındaki değişim, geleneksel örtünme kalıplarının zorlanması kimi kez mizah basınının sivri eleştirilerine uğramıştır. Kadının kamusal alandaki varlığının belirginleşmesi, klasik mesirelerin dışında artık, Grand Rue de Pera (Beyoğlu) gibi kafe şantanlarıyla öne çıkan eğlence ve alışveriş merkezlerinde boy göstermeleri 1870'lerin mizah dergilerinde eleştirilere neden olur. Örneğin Çaylak dergisi, Beyoğlu ve benzeri mekanları sefahat mahalleri olarak niteler ve oraya gideceklere halisane tavsiyelerde bulunarak “*icra-yı rezaletten bî-gâyet ictinab*” etmelerini önerir.²⁰ Mizahçıların bu dönemde sert ifadelerine neden olan gelişmeler kadınların kamusal görünürlüğü değildir; kentli kadınlar arasında Paris rüzgarlarının esmesiyle ortaya çıkan yeni kadın görüntüsü tepki çekmektedir. “Göğsü açık fistan giyip de reftar” eden kadınlara dair *Diyojen*, yazarının öfkesi ilginç bir bakışı yansıtmaktadır: “Doğrusunu söyleyeyim mi? Eğer vaz’ı kanuna bir hak ve selahiyetim olsa idi yarı çıplak yarı kapalı gezen kadınları gördüğüm evbaş delikanlılara ne yaparsanız yapın der ve me’zuniyet-i kâmile verirdim ki hak ve insaf benim yedimde kalır idi.” Son derece ağır olan bu ifadelerin yanında kadınların maruz kaldıkları olumsuzlukların da onların Frenkleşme merakına dayanandırılması dikkat çekicidir. *Diyojen Baba* bir kadın okuyucuyu Frenkleşme ve böylelikle evvelki hal-i tahkirden kurtularak insanca muamele görme talebi karşısında adeta paylar. “Duçar olunan bu tür belaların” kadınların kendilerinden kaynaklandığını, “Avrupa medeniyetini iktisab etme emelinin, Frenkleşmenin, buna neden olduğunu belirterek Osmanlı kadınlarını, Frenklerin kadınlara gösterdiği şapkalara, şinivenlere, cicilere bicilere özenmekten vazgeçerek eski hallerinde kalmaya razı olmalarını salık veren “Diyojen Baba”, “mütalaa-i mahsusasını” Frenkleşmek yerine insanlaşmak cihetini iltizam etmenin gereğini vurgulayarak noktalar.²¹ Burada sergilenen tutucu yaklaşım alt sınıflar arasında da destek bulmaktadır.

¹⁹ Samuel Sullivan Cox, *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 541-542.

²⁰ Hamdi Özdiş, *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset 1870-1877*, Libra Yayınları, İstanbul 2010, s. 158.

²¹ Özdiş, *age.*, s. 163-164.

Tanzimat sonrasında toplumsal alanda görülen dönüşümleri kimlik kaybı ya da mahremiyet çizgisinin aşılması olarak gören yazarlarda görülen eleştirel tavırda kadın kıyafetinin de yer alması şaşırtıcı değildir. Batılı yaşamın İslam'ın mahremiyet anlayışını sarstığını ve kültürel bir şizofreni yarattığını düşünenlerden biri de Namık Kemal'dir. Ona göre medeniyet olarak sunulan şey eğer kadınların açık saçık sokağa çıkması ve danslı partilere katılmasıysa bu Osmanlı ahlakına ters düşmektedir. Görüldüğü üzere kadın sorunu Tanzimat'la başlayan modernizmin sınırlarını belirlemektedir. Nilüfer Göle'nin belirttiği gibi zira mahrem yaşam ve cinsiyet ilişkileri dini yasa tarafından düzenlenmiş olduğundan Batı kültürel modeline direnç gösteren en yerleşik kültürel özelliklerdir. Bu açıdan kadının kamusal alanda görünürlüğü mahremiyetin çözülüşü olarak gören muhafazakarlar için giyim ve kuşamdaki özgürleşme İslam'dan uzaklaşma olarak değerlendirilirken, reformcular için modernleşmenin ölçüsü olarak algılanmaktadır. Bu kırım özelliği Meşrutiyet döneminde daha belirgin hale gelecektir.²²

Kadının yeni görünümü karşısındaki tepkisellik yalnızca büyük şehirlerle sınırlı değildir. Eflak-Boğdan üzerine yapılan bir araştırma 18. yüzyılın ikinci yarısı ila 19. yüzyılın ilk yarısı arası dönemde bölgedeki Avrupalılaşıma göstergelerinden biri olarak kadın kıyafetindeki değişimin belli çevrelerce tehlikeli bir durum olarak yorumlandığını ve eleştirildiğini ortaya koymaktadır. Bu hem yönetici sınıflar arasında hem de Türklerin algılamasında aynı şekildedir. Kıyafetteki değişimin zihniyet dünyasındaki yansımaları ortaya koymak açısından MacMichael'in 1818'de kaleme aldığı satırlar öğreticidir. Buradaki ifadeyle "kuşkuğu Türkiye hükümetinin kısıkanç gözlerinde giyim eşyası önemsiz bir konu değildir; uygar Avrupa'nın kıyafetine bürünmek tehlikeli bir yenilik, modern politikanın en aydınlanmacı görüşlerinin benimsenmesi olarak görülür."²³

²² Nilüfer Göle, *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, İstanbul 2010, s. 57-58.

²³ Yazar araştırmasında görünürde giyim ve yeme içme tercihlerinin açık seçik olmasa da, yeni benimsenmiş bu yaşam tarzı eğilimlerinin, boyar seçkinleri ile varlıklı tüccar sınıflar arasında kendilerini geleneksel Bizans, Ortodoks olarak değil de, Fransa'nın ağır bastığı bir "Avrupalı" kültürel, siyasi ve laik kimlik bağlamında yeniden tanımlamalarına yardım ettiğini ileri sürmektedir. Angela Jianu, "Kadınlar, Moda ve Avrupalılaşıma: Eflak-Boğdan, 1750-1830", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, Ed. Amila Buturovic- İrvin Cemil Schick, çev.

Osmanlı seçkinlerin eş ve kızları arasında modernleşme ve zihniyet değişimine dair ilk izler kılık kıyafette göze çarpmaktadır. Örneğin Abdülhak Şinasi'nin güzelliği ve zarafetine vurgu yaptığı Şair Nigâr Hanım'ın kullandığı ferace ve yaşmak yerleşik tesettür kalıplarının dışında daha modern bir görünüm sergilemektedir. Paris'te ortaya çıkan Ampir modası mantoların yerli kıyafetle kombinasyonu sayılabileceğimiz, mutlaka bir hotoz, şemsiye ve eldivenle kullanılan ferace yaşmak, bu haliyle bir statü simgesine dönüşmekte, alafranga ya da buna özenen kadınları süslemektedir.²⁴ Giyim kuşamı estetik bir uğraşa dönüştüren Nigâr Hanım gibi üst sınıfa mensup kadınlar İstanbul hanımları için Batılı bir figürken, Batılılar için otantik bir Doğulu portresi oluştururlar. Sözelimi Madam Rosenthal'de misafir bulunan Avrupalı hanımlar bir Türk haremi görmek istediklerinde Nigâr Hanımın evine getirilirler. Victor Emmanuel henüz veliahtken İstanbul'a geldiğinde İtalyan sefaretinde verilen ziyafete sefirin eşi Baronne Blane bir mektup yazarak Nigâr Hanım'ın alaturka giyinmesini rica eder. Aynı dönemde seçkin hanımlar arasında ev içinde örtünme alışkanlığının terk edilmeye başlanması dikkat çekicidir. Süleyman Nazif, Nigâr Hanım'ın ev içinde örtünmeyi terk eden ilk kadınlardan biri olduğunu belirtir.²⁵

Kıyafetteki değişim modayı takip olgusunu beraberinde getirmekteydi. Moda bazı çevrelerde Frenk taklitçiliği ya da israf olarak değerlendirilip eleştirilene maruz kalırken *Hanımlara Mahsus Gazete*'de bu eleştirilere yanıtlar yer alıyordu. Burada modanın sınırları şu şekilde çiziliyordu: “Şâyân-ı itiraz olan, kadının modaya mutabık giyineceğim diye hüsni tabiâtine mugâyir bir kılığa girmesi ve bizim içinse büsbütün âdât-i milliyemize mugâyir bir kıyafet tercih edilmesidir. Bu halde moda merdud olabilir, fakat esas itibarıyla bir kadın için merdud değildir. Modadan maksat hoş görünecek kadar

---

Güliz Enginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 225 ve s. 236-237.

²⁴ Musahipzade Celal, İstanbul'da gençlerin organtin denilen ince yaşmaklar kullanmaya başladıklarını, güzelliklerini gizlemeyen şeffaf yaşmaklarla süslandıklarını belirtir. Aynı şekilde feracelerin zamanla Avrupa kadınlarının mantolarını andırır biçimde yapılmaya başladığını aktarır. Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946, s. 131-133.

²⁵ Nazan Bekiroğlu, *Şair Nigâr Hanım Güftesi Garplı Bestesi Şarklı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 152-157.

giyinmek ise kabul olunabilir.”²⁶ Hanımlara Mahsus Gazete her ne kadar modanın kötü bir şey olmadığına dair okurlarını bilgilendirmeye çalışsa da tesettür konusunda geleneksel kalıpların dışına çıkmayı göze alamaz, öyle ki Osmanlı kadın kıyafeti konusundaki bir yazıda “setr için kullanılan yaşmak ferace, bihakkın nisvân-ı Osmaniyye’nin kıyâfet-i milliyesine lâyük ve şer’-i şerîfe muvafıktır.” yorumunda bulunulur.²⁷

Devr-i Hürriyette Kadın Kıyafeti Tartışmaları

23 Temmuz 1324’te Kanun-ı Esasi’nin tekrar yürürlüğe konmasıyla başlayan süreç yalnızca Meşrutiyeti numaralandırmak açısından değil Osmanlı toplumsal tarihi açısından da bir dönüm noktasıdır. Her şeyden önce Meşrutiyeti gündeme getiren gelişmeler siyasi seçkinlerin modernleşmeci talepleri olmayıp, bu defa alttan gelen bir dalganın eseridir.²⁸ Meşrutiyetin ilanı ve istibdatın sona erışı ilk anda yeni bir özgürlük havası estirdiği gibi entelektüel ve düşünsel anlamda canlı bir tartışma ortamını, matbuat alanında hareketliliği gündeme getirmiştir. Fransa’da yayınlanan *Revue du Monde Musulman* adlı dergi 1909 Mayıs-Ağustos sayısında Meşrutiyetin ilanından sonra imparatorluk dahilinde yayınlanan süreli yayın sayısını 739 olarak verirken, bir başka araştırmada bu sayı 660 olarak tespit edilmektedir. Bunların 357’si Türkçe gazetelerdir. Bu sayı kimi araştırmalarda 310 ila 377 arasında değişebilmektedir. Söz konusu veri imparatorluk içindeki siyasi ve ideolojik mücadelelerde süreli yayınların öneminin arttığını göstermektedir.²⁹

Politik gündemin yoğunlaştığı ideolojik tartışmaların basın aracılığıyla ve farklı toplumsal katmanlardan gelenlerce yürütüldüğü Meşrutiyet döneminde toplumsal meseleler, cinsler arası ilişkiler, kadın sorunu basının gündem maddeleri arasına girdi. Bu dönemde her türlü imge yeni ve eski

²⁶ “Moda Hakkında Bir İki Söz”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, nr. 9, 30 Eylül 1895, ilave kısım; ayrıca bkz. yeni harflerle yayını için *Hanımlara Mahsus Gazete Seçki 1895-1908*, Haz. Mustafa Çiçekler/ Fatih Andı, Kadın Eserleri Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 51-52.

²⁷ “Kıyâfet-i Nisvâniyye-i Osmâniye”, *Hanımlara Mahsus Gazete*, nr. 32, 19 Aralık 1895, s. 4.

²⁸ Aykut Kansu, *1980 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009; ayrıca bkz. Zafer Kars, *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.

²⁹ Uygur Kocabaşoğlu, *“Hürriyet”i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010, s. 1-8.

düzenin, geleneksel olanın ya da değişimin göstergesi olarak sunuldu. Örneğin 31 Mart Olayı sonrasında çok yönlü tenkit ve suçlamalara muhatap olan ilmiye sınıfını çağrıştıran her şeye, bu arada sarığa karşı tepkiler başladı. Sarık “*nevakıs-ı ictimaiyye ve cerâim-i ahlâkiye*” alameti olarak algılanıyor, kimin başında görülürse onun kaba saba bir adam olduğu vârid-i hâtır oluyor, (ulemanın) yegane sermayesi gurur ve asabiyetten ibarettir telakki olunuyor (du.)” Sarık meselesi öyle bir noktaya geliyor ki ilmiye mesleğinden başka mesleğe geçenler arasında “fes” giyenlerin sayısı artıyordu. Bu simgesel durum meclisteki bütçe görüşmelerinde konuşmacılardan birinin “Cenab-ı Hak ilmi sarıklılardan aldı feslilere verdi” şeklindeki yorumlarında somutlaşıyordu.³⁰

Kadın konusundaki tartışmalar, kadının anne ve eş olmanın ötesinde toplumsal rolü, gündelik hayat içindeki yeri ve bunun göstergesi olan kılık-kıyafetindeki değişim üzerinde yoğunlaşıyordu. 31 Mart Olayının kışkırtıcı sloganları arasında Müslüman kadınların Pera ve Galata’da tesettüre aykırı kılıklarla dolaştıkları iddiaları da yer almıştı. Doğaldır ki bu yalnızca kitleleri harekete geçirmek için kullanılan bir propaganda ögesi idi. İslamcılar arasında konuya dair fikir birliği yoktu. Batıya tümüyle kuşkulu yaklaşanlar açısından kadının örtünmesi dini bir zorunlulukken, ılımlılar olarak tabir edilebilecek bir grup, örtünmenin zorunluluk olmakla birlikte bugünkü biçimiyle ilgisi olmadığını ileri sürüyordu. Ancak her iki bakış açısı da kıyafeti dini ve aynı zamanda ahlaki bir konu olarak değerlendiriyordu.³¹ İslamcı düşünürler tesettüre kadın özgürlükleri açısından bakanlara kuşkuyla yaklaşıyordu. Örneğin Said Halim Paşa medeniyetlerin kadın özgürlükleriyle yok olup gittiklerini iddia ediyor ve kadınların örtünmeyi terk ederek Batılı hemcinsleri gibi yaşamaya başlamalarını “içtimai bir tehlike” olarak görüyordu. İslami ilkelerden uzaklaşmanın “ahlaklı ve faziletli” bir toplum yerine “sefâhatperest” bir topluma yol açacağını ileri sürüyordu. Buradaki “faziletli İslam” ve “sefihane Batı medeniyeti” ikilemi İslamcılarının konuya ahlak ve mahremiyet vurgusuyla yaklaştıklarını gösteriyordu. İslamcılarının gözünde Batının getirdiği serbestliğin neden olabileceği çözülüşe ancak

³⁰ İsmail Kara, “İslamcılık Hareketi ve İlmiye”, *Türk Aydın ve Kimlik Sorunu*, Ed. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 306-307.

³¹ “Direkler Arasında. Hanımların Otomobile Gece Piyasaları”, *Sebilürreşâd*, V, s. 26-28, 16.9.1910.

İslam ahlakı set çekebilirdi. Bunun için toplumun temelini oluşturan aile ve kadının geleneksel kalıplar içinde tutulması gerekiyordu.³²

İslamcı yaygın organlarında kadın aile içindeki geleneksel konumuyla, daha çok anne kimliğiyle değerlendirilmekteydi. Kadına yaklaşım erkek egemen bir bakışı yansıtıyordu. Örneğin çok kadınla evliliğin ve örtünmenin, hemen hemen bütün yazarlar tarafından savunulmasını bu bağlamda görmek gerekir. *Sebilürreşâd*'in tesettür konusunda ileri sürdüğü gerekçeler Batıcı yazarların karşı çıkışlarına yönelik geleneksel kaynaklara dayanan bir savunu niteliği taşımaktaydı. Batıcıların İslâmi giyim ve kadınlarla ilgili kurallarla çağın gerekleri arasındaki çelişkiyi, örtünmenin (tesettürün) İslâm dininde esasen mevcut olmadığını söyleyerek çözmek istemelerine, *Sebilürreşâd* yazarları başka alanlarda olduğu gibi karşı çıkıyorlardı. Yeni çıkan kadın dergisi İnci'ye yönelttiği eleştirisinde *Sebilürreşâd* dergisinin feministlerle olan görüş ayrılığı belirgin bir şekilde ortaya çıkmaktaydı. İnci dergisi örtünmenin Bizanslılardan alındığı, dolayısıyla Müslümanlıkla hiçbir ilgisinin olmadığı görüşünü ileri sürmekteydi. *Sebilürreşâd*, İnci'nin yazı işlerinden hangi mezhebe göre bu iddiayı ileri sürdüğünü açıklamasını istiyor, eğer bunu açıklayamazsa Müslüman kadınlarına hitap etmeye hiçbir hakkının olmadığını yazıyordu.³³

İslamcılara göre Meşrutiyetin ilanından beri sürdürülen yanlış, kadın sorununu sadece örtünme meselesinden ibaretmiş gibi görmektir. Bu olayı sadece sosyolojik bir bakışla ele almak, dini yönü göz ardı etmekse onlara göre diğer bir sorundur. “*Bunun bir mesele-i şeriye olmasına nazaran, bu babta muhakeme-i akliye tarikine gitmek meseleyi çıkmaz yola sokmak demektir.*”³⁴ İslamcılara göre Şeriat uyarınca beş tane mekasid-i zaruriye'den (zorunlu maksatlar) biri olan zinanın önlenmesi için tesettür gereklidir. Buna göre “insanlar arasında zina denilen şer’den korku kaybolursa örtünme zorunluluğu ve kadın erkek ayrımlılığı (hicap) ortadan kalkar. Başka

³² Göle, *age.*, s. 63-64.

³³ “İnci Mecmuası Muharriri ve Nâşirlerine”, XVI, s. 9, (13.2.1919)’dan nakleden Esther Debus, *Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Libra Yayıncılık, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2009, s. 61-62.

³⁴ Müftüzade Mahmut Esat, “Tesettür-i Nisvan Hakkında Son”, *Sebilürreşâd*: XI, s. 289-290, 16.1.1913.

bir şekilde bunun ortadan kalkması düşünülemez. Ne beş metoda (turuk-u hamse) başvurarak, ne şeriat hukukundan hüküm çıkararak, ne de içtihatlar yolu ile bu örtünme zorunluluğu ve kadın erkek ayırımını (hicap) ortadan kaldırmak mümkün değildir. Hakikati tebliğ etmek (Emr-i Bi'l-ma'ruf) ve doğru olmayanı menetme kuralı (Nehy-i Ani'l-münker) kaldırılmadıkça, din bilginleri var oldukça ve bunlar hakikaten uzaklaşmadıkça kadınlarla serbestçe tatlı tatlı sohbet edilemez.”³⁵

İslamcı yazarlar için feministlerin geleneksel kurallara karşı koymalarının ardında dış etkiler belirleyiciydi. Dış etkiler konusuna son derece kuşkucu yaklaşıldığı gibi aile hukuku konusunda ödünsüz davranıldığı gözlerden kaçmamaktaydı.³⁶ İslamcılara göre annelik kadının doğaca ona tanınmış bir üstünlüğü olduğundan kadının tüm toplumsal varoluşu bu zemin üzerine inşa ediliyordu. Bu iddiayı güçlendirmek için Avrupa ile karşılaştırma yapmaktan kaçınılmıyordu. Kadınlara birçok haklar verdikleri zannedilen Avrupa’da parlamentolarda ve nezaretlerde kadınlarının bulunmayışı onların erkekler kadar akıllı olmamalarıyla açıklanıyordu.³⁷ Özgürlükler konusundaki tavırda da polemik havası dikkat çekmekteydi. Örneğin *Sebilürreşâd*’da İslam hukukunun kadınlara Batı’daki hukuk sistemlerinden daha geniş haklar verdiği ileri sürülerek bugün Müslüman kadın için özgürlük isteyenlerin özgürlükten anladıkları şeyin “onun örtüden sıyrılması, harim-i beytinden dışarı uğrayıp balolarda, tiyatrolarda dolaşması; erkeklerin enzar-ı şehvetine maruz kalması; müsamerelerde kocasından başkalarıyla raksa kalkması; hülasa istediği yere kamâl-i serbestî ile gidebilmesi” olduğu iddia ediliyordu.³⁸

Kadının özgürleşmesini medeniyetin önkoşulu olarak gören Batıcı yazarlara göre toplumun ilerlemesinde yalnızca erkeğin değil kadının konumunun da olumlu yönde değişmesi gerekmektedir. Kılıçzade Hakkı konuya bu açıdan yaklaşmaktadır. *İçtihad*’ın 55. sayısında “Pek Uyanık Bir Uyku”

³⁵ İzmirli İsmail Hakkı, “Tesettür Meselesinin Turuk-ı Halli”, *Sebilürreşâd*: XII, s. 78-80, 9.4.1914. Debus, *age.*, s. 63-64.

³⁶ Mansurizade Said Bey ile Ahmed Naim arasındaki tartışma için bkz. (Taaddüd-i Zevcât İslâmiyet’te Men Olunabilir Miymiş?”, *Sebilürreşâd*: XII, s. 216-221, 376-384, 28.5.-13.8.1914)

³⁷ Debus, *age.*, s. 67.

³⁸ Muhammet Ferit Vecdi, “Kadınlara hürriyet-i mutlaka vermek isteyenlerin elinden vay o biçarelerin başına!” *Sebilürreşâd*: XI, s. 103-104, 130-132, 23.10.-6.11.1919.

başlığıyla yayınlanan ve Celal Nuri Bey'e yönelik bir mektup havasında kaleme alınan yazısında kadın konusuna değinmektedir. Buna göre kadınlar diledikleri tarz ve biçimde giyinecekler, polisler, softalar ve özel durumlarda arabacı kesimden olanlarla aşağılık takımından olanlar kadınların giyimlerine müdahalede asla hak ve yetki sahibi olamayacaklardır. Şeyhülislam'ın bile kadın kıyafetine müdahalede yetkili olmadığı bu durumda polis ancak kadınların işine genel ahlaka aykırı ve münasebetsiz durumlarda; fakat tam bir nezaket dahilinde müdahale edebilecektir. Tüm kamu kurum ve sosyal yaşam alanlarında kadınlar hak ettikleri saygıyı göreceklerdir. Burada dikkat çeken bir başka yön de erkek egemen anlayışın kadına toplumsal alanda biçtiği rolün sınırlarını belirlemesidir. Kılıçzade Hakkı kızların tahsil ve bekarlıkları süresince Müslüman Boşnak ve Çerkezlerde sürmekte olan adetler üzerine asla tesettür etmeyecekleri gibi velileri eşliğinde gerek yaşlı ve alim erkeklerle, gerekse aynı yaşta ve denkleri olan namuslu ve terbiyeli delikanlılarla usule uygun olarak görüşüp toplumsal hayata karışabileceklerini belirtirken adeta dini kitaplarda verilen şekilde bir çerçeve çizmektedir. Görücü usulünün eleştirildiği yazıda kadının istediği ve uyduğu erkekle evlenmesi gereğine dikkat çekilmektedir. Kadının eğitimine gösterilen önem burada aslında az gelişmiş ülke aydınının yaklaşımına benzer geleneksel kabullerden hareketle biçimlenmektedir. Kızların diğer okulların yanında tıp okullarında okuyabilmesi hekimlik öğrenmeleri ya da Kızılay hizmetleri için hasta bakıcılığı ve diğer konularda eğitim görmeleri onlara biçilen toplumsal rolle yakından ilgilidir.³⁹

Kadının giyiminde değişim dönemin edebi eserlerinde kullanılan temalar arasına girmiştir. Genç Kalemler dergisinde çıkan ve Yeni Lisan davasını başlatan makalesiyle İkinci Meşrutiyet döneminin önemli isimlerinden biri olan Ömer Seyfettin'nin hikayelerinde kadın ve tesettür konusu yer bulmaktadır. Özellikle tesettür sorunu Aşk Dalgası, Bir Temiz Havlu Uğruna, Eleğimsağma, Yemin ve Tos başlıklı hikayelerinde yer alan temalardandır. Ömer Seyfettin'in Yeni Lisan makalesinde dikkat çeken yön tesettür sorununu kadının görünümü ya da toplumsal sonuçları anlamında değil sanatsal yaratıya, esin duygusuna olan olumsuz etkisi itibariyle ele alışıdır. Ona göre

³⁹ Kılıçzade Hakkı, "Pek Uyanık Bir Uyku", *İctihad*, 21 Şubat 1328, No. 55, s. 1226-1228, *İctihad*, 7 Mart 1328, No. 57, s. 1261-1264. ayrıca bkz. Abdullah Cevdet, *İctihad'ın İctihadi*, Ed. Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara 2008, s. 225-226.

Türklerde milli bir edebiyat olmayışının, olanların da savaş ve tasavvuf tasvirlerinden, ilkel şarkılardan mevcut olmasının nedeni yaşam biçimindedir. Türklerde kadın erkek arasındaki kaçgöç ve tesettür hayal gücünü zayıflatmıştır. Oysa yine ona göre Araplardaki bedeviyyet sayesinde kadın erkek toplumsal hayatta birliktedir. Bu nedenle Araplar müessir ve muhrik şiirler meydana getirebilmişlerdir. Aynı vurgu *Şarka Doğru* adlı hikayesinde de mevcuttur. Aşk Dalgası'nda söz konusu yaklaşım kahramanın ağzından şu sözlerle yansıtılır; “Her yerde başlı başına bir muhit, bir içtimai vicdan vardır ki bütün fenlerin, mantıkların, ilimlerin, muakalelerin, felsefelerin hilafına olarak, en muğlak ve zalim bir tarzda hükmünü sürer. İşte bizim muhitimizde, Türklerin muhitinde de aşk şiddetle yasaktır. Bir cehennem makinesi, bir bomba, bir kutu dinamit kadar yasak... Bir Türk, on dört yaşına girdi mi annesinden, ablasından, kız kardeşinden ve nihayet teyzesinden ve halasından bir kadının yüzünü göremez. O halde, kimi sevecek!”⁴⁰ Ömer Seyfettin *Eleğimsağma* adlı hikayesinde ise geleneksel toplum içinde erkek ve kadın arasındaki farkı ortaya koyarak, kadına din adına yapılan haksızlığa işaret eder. *Tos* başlıklı hikayesinde kahramanlardan Fatma Hanım'ın çarpık din anlayışı karikatürize edilir. Kadınları gizlemenin, tesettürün gayri tabiliğine değinilen bu hikayede Fatma Hanım'ın Balkan topraklarının kaybını dini kurallara uymamak, kadınların açık saçık dolaşması gibi şeylere bağlı olduğunu düşünmesi hicvedilir.⁴¹

Batıcı düşünürlerden Celal Nuri'ye göre örtünme namus ya da ahlak gibi kavramlarla ilişkilendirilemez. İslam'da örtünmenin kötü anlaşıldığını düşünenlerden biri olarak Celal Nuri, kadının gündelik hayat içinde yeri ve rolü arttıkça tesettür ve kaçgöçün zayıflayacağını yazmaktadır. Celal Nuri modernleşen toplumlarda örtünmenin terk edilmeye başladığını belirtirken İslam'daki örtünmenin sınırlarını mezhep imamlarının görüşlerinden örneklerle belirlemeye çalışır.⁴²

Batıcı aydınların yayın organı durumundaki *İçtihad* dergisi kadın konusuna özel bir önem vermektedir. Kadın söz konusu olduğunda en özgün

⁴⁰ Bilge Ercilasun, “Ömer Seyfettin'e Göre Tesettür ve Edebiyat”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 366-367.

⁴¹ Ercilasun, *age.*, s. 370-374.

⁴² Celal Nuri, *Kadınlarımız*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993, s. 130-135.

tezler örtünme ve kıyafet üzerinedir. Zaman zaman *Sebilürreşâd* yazarlarıyla şiddetli tartışmalar yaşanır. Bunlardan biri Abdullah Cevdet'in *Mehtab*'da yayınlanan ve örtünmenin gerçek Müslümanlıkla ilgisinin olmadığını belirten yazısı üzerine patlak vermiştir. Aynı yazı *İçtihad*'da bazı değişikliklerle yayınlanınca *Sırat-ı Müstakim* verdiği yanıtta yazının sahibi hakkında "*hissiyât-ı İslâmiyeyi cerihâdar etmek*"ten dolayı Meşihat ve Harbiye Nezaretine suç duyurusunda bulunmuştur. Server Bedii İslam'ın en büyük hastalığı olarak kadınların örtünmeleri sorununu görmüş ve bu durumun düzeltilmesini istemiştir. O, tesettür konusunda Rusya Müslümanlarının özellikle Kazan kadınlarının yaşayışlarının Osmanlı kadınlarınca örnek alınmasını arzulamaktadır.

İçtihad ile İslamcı yazarlar arasında tartışmayı kızıştıran bir başka gelişme ise Salahaddin Asım'ın "Tesettür ve Mahiyeti" başlıklı yazısından sonra yaşanacaktı. Yazar makalede şöyle demektedir: "Tesettürü kaldırmaktan başka çare yoktur. Kadını sosyal hayata sokmadan da, ona manevi terbiye vermek imkansızdır. Kadını sadece bir dişi olarak gören bir zihniyet tesettürü icat etmiştir. Bugün bu zihniyet medeni toplumlarda yoktur, tesettür de olmamalıdır." Tartışma yaratan bu yazı örtünmenin toplumsal adetlerle ilişkili olup iman ve İslam'ın şartları arasında bulunmadığını yazan Rıza Tevfik tarafından desteklenecektir. Rıza Tevfik'in konuya dair ana fikri Kuran'daki örtünmeye dair ifadelerin günün şartlarına göre yorumlanması gerektiğidir. Ona göre "*bundan bin üç yüz bu kadar sene evvel o diyarın vahşi kavmini temeddün için birinci derecede lazım ve icab olan bir tenbih bugün bizlere mucib olamaz.*"⁴³

İslamcı ya da Batıcı yazarlarda dikkat çekici yön dinsel referansları kendi tezlerini destekler nitelikte kullanarak kamuoyunu iknaya çalışmalarıdır. Bir taraf konuyu tamamen dini bir emir olarak görürken diğeri dinsel metinlerden günün yaygın tesettür anlayışının çıkarılamayacağını, bunun sosyal ve kültürel bir durumun yansıması olduğunu ileri sürmektedir. Tartışmanın mevzuu kadın ve yaşam biçimine dair olsa da tarafları çoğunlukla erkeklerdir. Berktaş'ın işaret ettiği gibi entelektüel ve toplumsal/siyasal yaşama erkeklerin egemen olduğu bir durumda, kadınların erkeklerin desteğini

⁴³ Mustafa Gündüz, *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İçtihad, Sebilürreşâd ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınları, Ankara 2007, s. 178-182.

aramaları doğaldır.⁴⁴ Bununla birlikte dönemin önemli kadın yazarlarının konuya dahil oldukları görülür. Örneğin Ahmed Cevdet Paşa'nın kızı Fatma Aliye Hanım "*Eslâf-ı Nisvân: Arab Kadınları*" başlıklı makalesinde kadın gelişiminde engelleyici rolün İslam ya da Osmanlılıkla ilgili olmadığını ileri sürmekte ve İran etkisine dikkat çekmektedir. Ona göre Kadim İran'ın etkisi olumsuz bir kadın yaklaşımının çıkmasına katkı sağlamıştır. O özellikle kadınların örtünmesi konusunda İranlılar gibi aşırıya kaçanları eleştirmektedir.⁴⁵ *Nisvân-ı İslam*'da kadınların saçlarının örtülmesinin dinin gereği olduğunu, ancak yüzü örtmenin sonradan adet haline geldiğini yazmaktadır. Örtünün İslam'ın şartlarından biri olmadığına dikkat çekerken "*İslamiyet'in emreylediği tesettür de mani-i terakki değildir*" ifadesini kullanılır. *Terbiye-i İctimâiyye*'de örtüden bahsederken şunları söyler: "Kadınların terakkiyâtı denildi mi bazı erkekler bunu kadınların başlarını açmaları şeklinde anlıyorlar. Dişilerden de bunu öylece telâkki edenler bulunuyor. Acaba yalvarsalar kadınlar başlarının örtüsünü açarlar mı sanıyorlar? Bu ne yanlış zehâb! Kadınlarımızın hâlet-i rûhiyyeleri hakkında ne büyük gaflet!... Kadınların en şiddetle müdâfaa edecekleri şey başlarının örtüsü olduğunu anlamalıdır." Fatma Aliye Hanım "terakki hoppalık değildir" derken modernist yaklaşımların karşısında gelenekçi bir çizgiyi savunur.⁴⁶

Ahmed Cevdet Paşa'nın bir diğer kızı Emine Semiye Hanım tesettürü reddetmemekle birlikte yaşadığı dönemin örtünme biçimine karşı çıkar. Tesettürü "*ismetin bir silah-ı müdafii*" olarak gören Emine Semiye Madam

⁴⁴ Berktaş, Meşrutiyet ikliminde kadınlar ve özellikle eğitilmiş erkekler arasındaki işbirliğini modernleşmeci erkeklerin çıkarına olduğuna işaret eder. Bu ittifakın gerçekçi bir temeli vardır: Babaya/devlete/sultana eski yapılara karşı yeni kadınlarla erkek kardeşlik temeli üzerinde bir işbirliği ve ittifak arayışı söz konusudur. Berktaş bunun bir sınırı olduğunu belirtirken gerçekçidir. Dönemin modernleşmeci erkekleri de ya bu kadınlar sınırları aşar ve bu sefer birer canavara dönüşürse diye endişeler taşımaktadırlar. O nedenle kadının sahip olacağı hakların yanında fedakar eş konumundan vazgeçmemeleri ve başka mevcutlar için yaratılmış olduklarını unutmamaları istenmektedir. Fatmagül Berktaş, "Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Özneleri, Simgeleri, Küskünleri: Kadınlar", söyleşi: Ece Zerman, *Toplumsal Tarih*, Ekim 2008, sayı 178, s. 41-42.

⁴⁵ Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın: Cariyelik, Çokeşlilik, Moda*, Yay. Haz. Orhan Sakin, Bizim Kitaplar, İstanbul 2009, s. 70-71.

⁴⁶ Firdevs Canbaz, *Fatma Aliye: Fatma Aliye'nin Eserlerinde Kadın Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010, s. 65-66.

Veran'a yazdığı bir mektupta o günkü tesettürün Acemler'den alınan kötü bir adet olduğunu, öğrenim görmüş hanımların çoğunun bunun değiştirilmesi gerektiğini düşündüğünü belirtir. Onun görüşlerinde dikkat çeken bir başka yön tesettürün kadının sosyalleşmesine engel oluşturmaması gerektiğidir. Medeniyetin yerleştiği büyük şehirlerde gerçek tesettürün ne olduğunu anlayanların samimi oldukları aileler arasında başlarını örterek erkek kadın beraber görüşmelerini olumlu karşılaması buna işaret eder. Nitekim Meşrutiyet döneminde kendisi muhafazakar yakınlarının yanında başını örtse de, açık fikirli dostlarının yanında başı açık yer almaktan kaçınmamıştır.⁴⁷ Paris dönüşünde moda daire yazılar kaleme alması da İslam estetiği ve moda arasında çelişki olmadığına yönelik telifçi yaklaşımının sonucudur. Oysa bu konuda daha radikal bir tavır sergileyenler de vardır. Örneğin Aişe Makbule, "Şeraitin en önemli rükünlerinden biri olan tesettür birkaç serserinin keyfi için hiçbir vakit fedâ edilemez." demektedir.⁴⁸

Batıcı ve İslamcı yazarların modernite ve gelenek sınırlarında tartıştıkları kadın ve giyimi konusu Türkçü yazarlarda "millilik" çizgisi içinde ilgi görebilmiştir. Böylelikle Batıcılar ve İslamcılar arasındaki ihtilafı milli kültür ve gelenekler arasında bağ kurarak aşmaya çalışmışlardır.⁴⁹ Hamdullah Suphi bir konferansında Türk kadınlarının giymekte oldukları kıyafetin eski Türklerdekinden farklı olduğunu vurgulamış, milli kadın kıyafetinin tarifini yapmaya girişmiştir. Ona göre şu anda giyilmekte olan elbiseler taklitten başka bir şey değildir. Aynı konuya değinen Halim Sabit ise Ortaasya seyahatinden edindiği izlenimle kadın ve tesettür konusunun yalnızca Türklerde değil tüm İslam dünyasında tartışılan bir konu olduğunun altını çizmiş, konunun sadece din ile açıklanamayacağını belirtmiştir. Sabit'e göre tartışma herkesin, her ailenin, ayrı ayrı kanaat getirmesiyle sonuçlanabilir. Çünkü "*hicab meselesi yalnız dini değildir. Bu meseleye 'his' de pek büyük etki etmektedir. Bu hissi doğuran şey, yalnız din değildir; ırk, muhit, terbiye... gibi birçok etkenler vardır.*"⁵⁰ Halit Sabit dinin kadınlara emrettiği şeyin örtünmekten ziyade '*hicab*' olduğunu düşünür. O, bu yönüyle yaklaşıldı-

⁴⁷ Şefika Kurnaz, *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008, s. 179-181.

⁴⁸ Aişe Makbule, "Sebilürreşâd Ceride-i İslamiyesi...", *Sebilürreşâd*, 9 Kanun-ı Sâni 1329, sa. 280, s. 308.

⁴⁹ Göle, *age.*, s. 66.

⁵⁰ Gündüz, *age.*, s. 445-446.

ğında tesettürün yalnızca kadınlara değil erkeklere de farz olduğunu ileri sürer. Örtünmede geleneğin ve toplumsal şartların belirleyiciliğine özellikle vurgu yapar. Aksi halde Buhara Müslümanları için ya da Araplar için farklı uygulamaların çıkmasının başka türlü açıklanamayacağını düşünür. Halim Sabit'in örtünme konusunda en ilginç bulduğu topluluk Kafkasya'daki Gazi Kumuklardır. İbadetlerini asla terk etmeyen Gazi Kumuk kadınlarının örtünme konusunda muhafazakar olmamalarını takdirle anar. Giyinme konusunda Türkiye Türkleri, Araplar ve Acemlerin son derece muhafazakar ve katı davrandıklarını düşünen Halim Sabit, buna rağmen ahlaki ve ameli konularda sözü edilen toplumların istenilen düzeyde olmadıklarını belirtir. Benzer düşünceleri tekrarlayan Kazım Nami de "*İslamiyet'e göre kadınların yüzlerini kapatmaması gerektiğini*" savunur.⁵¹

Ziya Gökalp konuya eski Türk tarihinden referanslar vererek yaklaşır. Eski Türklerin en esaslı şiarının feminizm olduğunu ileri süren yazar, İslam öncesi Türk toplumunda kadının erkekle eşit haklara sahip ve özgür olduğunu savunur. Ona göre bugün Batı'da özenilen birçok gelişme eski Türklerde mevcuttur. Gökalp Osmanlı kadınının içinde bulunduğu olumsuz görünümünden İslam'ı değil, İslam'ın ana ilkelerini yozlaştıran Arap ve İran uygulamalarının etkisini sorumlu tutar. Böylelikle İslam ve Batı arasındaki çekişmeyi milliyetçi bir söylemle aşmaya çalışır.⁵²

Toplumsal dinamikler, modernleşme kadın ve örtünme konusunu öncelikli bir tartışma alanına çekerken taraflar açısından Doğu ve Batı arasındaki farklılıkların göstergesi olarak algılanmasını sağlamıştır. Örneğin *Sebilürreşâd* yazarı Mehmed Fahreddin '*Feminizm Meselesi*' başlıklı yazı dizisinde kadın meselesini, başka bir ifadeyle feminizmi Doğu ve Batı düşüncesinin çatışması olarak yorumlamış, İslam kadınları arasındaki feminizm tartışmalarını taklitçilik olarak değerlendirmiştir.⁵³ Söz konusu yaklaşım diğer *Sebilürreşâd* yazarları için de geçerlidir. Muhafazakarlar açısından feminizm Batı'nın zehirli bir düşüncesidir. Buna karşı en şiddetli karşı çıkış Abdullah Cevdet'ten gelmiştir. Kendisini bir feminist olarak tanıtan

⁵¹ Gündüz, age., s. 446-447.

⁵² Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1976, s. 158-164.

⁵³ Mehmed Fahreddin, "Feminizm Mes'elesi", *Sebilürreşâd*, 18 Mayıs 1328, c. 1-8, sa. 13-195, s. 235-236.

Abdullah Cevdet⁵⁴ özellikle örtünme konusunu kadını nesneleştirmenin bir aracı olarak görmektedir.⁵⁵

Meşrutiyet aydınları tesettürü kadının toplumsal hayata karışmasında bir engel teşkil edip etmeme açısından tartışmaya açmışlardır. *İçtihad* çevresine göre bugüne kadar kadının geri kalmasındaki etken tesettürdür. Tesettürü savunanlar bunun ahlaksızlığı önlediğini ileri sürseler bile ahlaksızlığı önleyen tesettür olmayıp ahlak ve terbiyedir. *Sebilürreşâd* çevresinde ise İslam kadınının geri kalmışlığı eleştirilmekle birlikte bunun tesettürle ilgisi olmadığı görüşü hakimdir. *Türk Yurdu* yazarlarına göre örtünme bir hicab meselesi olup dini bir konu değildir. Toplumsal koşullar her coğrafyada farklı bir tesettür anlayışı yaratmıştır. Türkçülerin tesettür konusundaki orta yol tavrına karşın Batıcı ve İslamcı yazarlar şiddetli bir tartışmanın tarafları haline gelmişlerdir. Tartışma bir noktada, tesettürün fayda ve zararlarının ortaya konmasında yoğunlaşmıştır. *İçtihad*'a göre tesettürün kalkması kadınların serbest eğitim görmelerini sağlar, böylelikle toplumsal hayata katılarak milli görevlerini yerine getirebilirler. Evlilikler daha bilinçli gerçekleşirken aile kurumu güçlenir, görgü artar, böylelikle evlat ve torunların terbiyesine yardım edilir. Kadınlar savaşa giden eşleri ya da kardeşlerinin yerine onların işlerini yürütebilirler. Kadınların toplantılarda görünmeleri erkekleri daha dikkatli ve nazik olmaya iter. *İçtihad*'çuların fayda olarak değerlendirdikleri bir diğer konu da kadınların dışarı çıkıp gezerek bazı hastalıklardan kurtulabilecekleridir.

Kılıçzade Hakkı'nın tezleri *Sebilürreşâd*'da eleştirilmiştir. Burada polemikçi bir tavır dikkat çekmektedir. Tesettürün kaldırılması ve kadının sosyalleşmesi arasındaki ilişki hakkındaki yanıt bunun delilidir: “*Tesettürün kaldırılmasıyla kadın toplumsal hayata acaba nasıl katılacak? Milli vazifeler o kadar çok ki, acaba hangisini yapmak kolaylaşacak? Tesettürün mani olduğu balolar, dekolte kıyafetlerle gidilen yerlerdeki eğlencelerdir. Acaba bunlar mı milli vazifedir? Müslüman kadınların buralara gitmesi mi milli vazifedir?*”⁵⁶ Benzer tarzda ifadeler başka yazarlarda da görülebilir. H.

⁵⁴ M. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s. 308 vd.

⁵⁵ Abdullah Cevdet, “Tesettür Mes’esi”, *İçtihad*, 10 Ağustos 1327, no. 29, s. 810-811.

⁵⁶ Kılıçzade Hakkı, “Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mes’ele”, *İçtihad*, 6 Şubat 1329, no. 92-3, s. 2069; L. V., “Kalpleri İman, Alınları Haya Nurundan Mahrum

Mahmut, *Hayrî'l Kalam*'daki yazısında tesettürün kaldırılmasını savunanlardan “çingene meşreb” olarak söz etmekte ve tesettürün ilerlemeye engel olmadığını ileri sürmektedir. Ona göre Araplar o muazzam saltanatlarını kurdukları, Çin'den Priene'ye, Büyük Sahra'dan Umman denizine kadar bütün milletleri itaatleri altına aldıklarında kadınları mesture idiler. Buradan hareket eden yazar, kadınlarda açıklığın kapalılığın medeni ve sosyal bir gelişmeyle ilgisi olmamakla beraber, önemli ahlaki faydaları olduğunu savunur. Buna kanıt olarak Beyoğlu zabitasından gazetelere yansıyan haberleri gösterir.⁵⁷

Kadınların son modayı takip etmesi ve Pera'daki mağazalarda görünür olmalarından rahatsızlık duyan yalnızca H. Mahmut değildir. M. Ekrem, Beyoğlu'ndaki yeni yaşamdan söz ederken eleştirel bir tavır sergilemektedir. “Uzun müddet kat kat yükselen bu yabancı mağazayı gezdik. Burada daha müstesna süslere bürünmüş Müslüman kadınları, genç Müslüman kızları görülüyordu. Çirkin ve şeytan suratlı madamların sahte dillerine aldanan, onların bu kandırmalarına uyup milyonlarca halis helal paraları, esrarengiz kasalara dökten bu hanımlar için ne diyeceğimi bilmiyorum.”⁵⁸ Kadının yeni yaşama dair mekanlarda görünürlüğü muhafazakar çevrelerde rahatsızlık yaratırken kültürel yozlaşmanın en belirgin yansıması olarak değerlendirilmektedir. Söz konusu yaklaşım Tanzimat'tan Meşrutiyet'e uzanan süreçte daha keskin bir hat haline gelecektir. Öyle ki kadının görüldüğü yeni mekanlar geleneksel Osmanlı dünyasının ona uygun gördüğü ve *makarr- nisvan* olarak tanımladığı (mutfak, kuyubaşı ve avlu) alanlardan bir hayli farklıdır.⁵⁹

Erkekler kadın bedeni ve kıyafeti üzerinden siyasal programlarının en azından bir kısmını tartışa dursunlar kadınlar kadınlık hallerine dair her konuda artık başlıca rolü üstlenme niyetindedirler. *Kadınlar Dünyası*'nda çıkan “Hukuk-u Nisvan” başlıklı yazı bunun göstergesidir. Burada kadınların kendine

---

Olanlar Tesettürün Fazilet ve Ulviyetini Takdir Edemezler”, *Sebilürreşâd*, 6 Mart 1330, c. 12, sa. 288, s. 28-29'dan aktaran Gündüz, *age.*, s. 538-541.

⁵⁷ H. Mahmut, “Asırlarca Evvel Tamamen Halledilmiş Bir Meseles”, *Hayrî'l Kalam*, 1/18, Mart 1330, s. 140-141.

⁵⁸ Odabaşı M. Erkem, “Beyoğlu Bizi Yutuyor”, *Hayrî'l Kalam*, 2/ 28, 15 Mayıs 1330, s. 221-222.

⁵⁹ Mehmet Ö. Alkan, “Tanzimat'tan Sonra Kadın'ın Hukuksal Statüsü”, *Toplum ve Bilim*, İstanbul 1990, sayı 50, s. 85-95.

has incelikleri ve adetleri olduğuna vurgu yapılmakta, bir erkek yazarın bunu kadın ruhunun algılayabileceği biçimde algılayamayacağı belirtilmektedir. Yazı şu şekilde devam etmektedir: “Biz kadınlar hukukumuzu bizzat kendi içtihadımızla müdafaa edebiliriz... Erkekler bizi daima mahkum, daima esir etmişlerdir. Erkekler yüzünden çekmekte olduğumuz zulmün def’ini bugün biz erkeklerin mürüvvetinden istemeye tenezzül eder miyiz?”⁶⁰

Kadınların konuya yaklaşımı yalnızca örtünme üzerine olmayıp kadın modasının bütününe içeriyordu. Kadının toplumsallaşması sosyal hareketlilik ve bireyselliği gündeme getirirken ferace ve yaşmak gibi tesettür öğeleri giderek süs ve moda malzemesi haline dönüşüyordu. *Kadınlar Dünyası*’nda giyim kuşama dair birçok görüş ve teklifin yer alması kadınların konuya olan hassasiyetini göstermektedir. Burada giysinin millileştirilmesi istenmiş; bu doğrultuda bir dernek kurulması dahi teklif edilmiştir. Buna göre kurulacak dernek şu aşamalardan sonra faaliyete geçecektir. Tarihçilerden kadın giyimi konusunda bilgi alındıktan sonra, uzmanlarca yeni modeller üretilecek ve sağlığa uygun oldukları onaylatıldıktan sonra kadınlara tanıtılacaktır. Ayrıca kıyafet konusunda semtten semte, kentten kente görülen farklılıklar önlenerek; böylece moda yüzünden her an değişen kıyafetlerin neden olduğu masraflar ortadan kaldırılacaktır. Bir başka teklifte ise İstanbul’da kadın kıyafetlerini Amerika’da olduğu gibi tanımlayan bir yasanın çıkarılması gündeme getiriliyordu. Eğer böyle bir kıyafet çıkarılmazsa “kıyafet-i milli” hiçbir zaman düzeltilemeyecekti. Bu teklif Osmanlı Müdâfaa-i Hukuk-ı Nisvan Cemiyeti’nin programında birinci madde olarak düzenlenmişti.⁶¹

Kadınlar Dünyası’nda moda olgusu üzerinde durulan bir boyuttu. Dergide çarşafın yeni bir biçim alması istenmiş, İngiliz kadınlarının ciddi, yürümeye elverişli ceketleri önerilmişti. Bunun yanında moda düşkünlüğünün kadınların verdiği mücadeleyi olumsuz etkileyeceğini düşünen kadınlar da vardı. Sürekli değişen dış kıyafetlerin aileye külfet oluşturmasının yanı sıra eşler arası ilişkilerde gerilime neden olduğu ve ülke ekonomisine olumsuz etkiler yaptığı iddia ediliyordu. Kıyafet konusunun kadınlarca üzerinde durulan bir

⁶⁰ Berktaş, *age.*, s. 94; aslında *Kadınlar Dünyası Dergisi*’nde buna benzer birçok eleştirel yazı kaleme alınmıştı. Bu konuda ayrıntı için bkz. Serpil Çakır, *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2011, 3. basım, s. 206-225.

⁶¹ Çakır, *age.*, s. 249-250.

diğer boyutu ise geleneksel ve dini yönüydü. Kadının kendi varlığı açısından giyimde çözülmesi gereken en önemli sorun peçenin kaldırılmasıydı. Kadının ev dışında kendine yaşam alanları açmaya çalıştığı bir dönemde peçe bunu engelleyici bir etken olarak görülüyordu. Kadınların giyimle ilgili talepleri peçenin atılması, çarşafın modernize edilerek, rahat çalışmaya uygun hale getirilmesi üzerinde yoğunlaşıyordu. Eleştirilerin büyük kısmı peçe üzerinde toplanıyor, tesettürün kaldırılması doğrudan gündeme getirilmiyordu. Peçe özellikle kadını aşağılayıcı bir faktör olarak değerlendirilirken evlenmek isteyen gençlerin birbirlerini tanımalarını engellediği ileri sürülüyordu.⁶²

Kadının giyimi ile toplumsal konumu arasındaki ilişkinin sürekli irdelendiği *Kadınlar Dünyası*’nda tesettürle ilgili leyhte ve aleyhte yazıların yayınlanması dikkat çekiciydi. Bu açıdan dergi geniş bir kadın profilini temsil ediyordu. Öyle ki tesettürün dini bir zorunluluk olduğunu, bunu inkar etmenin dinsizlik anlamına geleceğini iddia eden bir yazının yanı sıra derginin Fransızca bölümündeki bir başka yazıda, peçenin iptalinin, tesettürün kalkmasının artık bir zaman meselesi olduğu savunuluyordu. Yazıda inandırıcı olabilmek için Kur’an’dan destek alınıyor ve muamelâta dair hükümlerin zamanla değişebileceği bunun halifenin onayına bağlı olduğu ileri sürülüyordu. Kur’an’da konuya dair hükmün yanlış yorumlanarak kadının toplumsal hayattan dışlanması aracılığıyla haline getirildiğine işaret edilen yazı şu şekilde devam ediyordu: “Belki o zaman için böyle bir yaklaşım, ülkenin toplumsal koşullarına uyumuş olabilir; ama bugün günümüzde kadın bu şekilde aşağılanamaz, bu insanlığı adeta şoke etmektedir. Hatta dindarlar bile bugünkü uygulamadan rahatsızdır. Bugün binlerce kadının insanlığın refahı için, mutluluğu için sergilenen gayretlerin dışında bırakılmasına kimse razı olamaz. Yüzyılımızın ekonomik ve toplumsal koşulları, buna müsaade etmez. Bir taraftan çağın gerekleri, diğer taraftan Müslüman kadınların ve erkeklerin ortaya koydukları gayretler, er veya geç kadının konumunun önemli bir revizyonunu gündeme getirecektir. Bu yorum bizim isteklerimize uygun bir yorum olacaktır. Çağımızın insani ilkelerine uygun olacaktır. Günümüzün ekonomik ve toplumsal zorunluluklarına uygun olacaktır. Bunun için açıkça söyleyebiliriz ki, tesettürün ortadan kalkması, artık bir zaman meselesidir.”⁶³

⁶² Çakır, *age.*, s. 252-255.

⁶³ Çakır, *age.*, s. 257 ve 259.

Birinci Dünya Savaşı kadını evden çıkarıp çalışma yaşamının bir parçası haline getirirken kılık kıyafette dönüşümü beraberinde getirdi. Aynı dönemde kumaş fabrikalarının askeri ihtiyaçları karşılamaya yönelik üretim yapması, elbiseden ayrı çarşaf modasının unutulmasına yol açmıştı.⁶⁴ 20 kuruşluk bir kumaşın fiyatının 400 kuruşa yükseldiği savaş yıllarında Nigâr Hanım gibi yüksek sınıfa mensup hanımlar arasında bile eski feracelerden bozularak hazırlanan çarşaf İstanbul'daki son örnekleri arasında yer aldı.⁶⁵ Savaş yıllarında ve sonrasındaki işgal döneminde kadınların kıyafeti meselesi yine tartışmalara yol açtı. *Sıyanet* gazetesinde çıkan “*Türk kadını Arap kadınından önce örtünün zincirlerini kırıp ıslah yolunda yürüdü*” şeklindeki ifadeler* *Sebilürreşâd* yazarlarınca tepki çekmiş nihayet konuyu ele alan Ahmet Hamdi (Akseki) tesettürün İslam'da yeri olmadığına dair iddialara karşı bunun İslam'a ve ana kaynaklarına iftira olduğuna dair geniş bir reddiye yazmıştı.⁶⁶ Savaşın buhranlı döneminde muhafazakarların tepkisinin kimi zaman etkili olduğu da görülmüyordu. Örneğin Eylül 1917'de İstanbul sokaklarına polis tarafından yapıştırılan afişlerde son günlerde başkentte kadınlar arasında görülen yeni modalar eleştiriliyor ve Müslüman kadınlar kalın çarşaf giymeye çağrılıyordu. İşin ilginç tarafı afişe karşı tepkiler sonrasında yayınlanan yeni bir bildiriyle “yaşlı geri kafalı kadınların bir alt görevliyi kandırarak” yayınlattıkları bildirinin geçersiz olduğunun duyurulmasıydı.⁶⁷

Jön Türk karşıtları için eleştirinin dozunu artırmak bu dönemde kolaylaşacaktır. Ahmed Şirani bu konuda dikkat çekici isimlerdendir. Ona göre Jön Türk rejimi kadınları yoldan çıkarmak için elinden geleni yapmıştır. Darü'l İslam'da ve bilhassa hilafet makamında kadınlara mahsus işrethanelerin açılması, tesettür aleyhine İstanbul ve taşrada propaganda yapılması hep bu dönemin kötü uygulamaları olarak değerlendirilmektedir.⁶⁸ Ahmed

⁶⁴ Nurettin Sevin, *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990, s. 144 vd.

⁶⁵ Bekiroğlu, *age.*, s. 160-161.

* *Sıyaneti Osmanlı İstihlâk-i Milli Kadınlar Cemiyeti'nin yayın organıydı.*

⁶⁶ Ahmet Hamdi Akseki, “Tesettür ve Kadın Hakları Konusunda Bilinmesi Elzem Hakikatlar”, *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Haz. İsmail Kara, Kitabevi Yayınları, c. 2, s. 279-290.

⁶⁷ Bernard Caporal, *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1982, s. 147-148.

⁶⁸ Ahmed Şirani, “Kadınlığın Hayat-ı İçtimaiyesine İndirilen Darbeler II”, *İtisam*, sa. 16, 13 Mart 1335, s. 34-37.

Şirani'nin İnas Darülfünunu hakkındaki tahrik edici eleştirileri, kadın ve erkeklerin bir arada dini duyguları rencide edici bir üslupta buldukları iddiası⁶⁹ aynı dönemde tepki çekecek ve Darülfünun öğrencilerinin yayınladıkları bir bildiriyle cevaplandırılacaktır. Burada muarız yazarın iddiaları şiddetle reddedildikten sonra mesele tesettür konusuna getirilmekte ve şöyle denmektedir: “Adab ve tesettüre uyup uymama keyfiyeti ise Darülfünun müdür ve müdirelerine ait bir husus olup, kız talebelerin hastanelerde hemşireler gibi özel ve mazbut bir kıyafette olmasını, biz bilim ciddiyeti namına en önce alkışlayanlarıdır. Nitekim talebenin de her gün değişen modalara bağlı züppe bir kılıkta değil, ilme yakışır bir ağırbaşlılık simgesi olan kisveler taşımalarına bile şiddetle taraftarız.”⁷⁰

Savaşın yarattığı yıkımın faturasının Jön Türklerin modernleşme projesinin toplumsal ve ahlaki alanda yarattığı buhranla açıklamaya çalışan gelenekçiler için tesettüre yapılan saldırılar kutsala karşı yapılmış olarak değerlendirilmiştir. İzmir'in işgal altına girdiği dönemde basına yansıyan Celal Nuri ve Cenab Şehabeddin arasındaki tartışma sonrasında Şeyhülislamlık bir bildiri yayınlamış, tartışma gazetelerde alevlenmiştir. Mahmut Kamil kadının çarşafından sıyrılarak medeniyet alanına dahil olacağı şeklindeki iddiaları boş şeyler olarak değerlendirirken,⁷¹ Hafız Baki, tesettürü toplumun bekasının sağlam bir kalesi olarak tanımlamış ve yıkıldığı günü Müslümanlar için felaket günlerinin başlangıcı olarak nitelendirmiştir.⁷²

Kadının konumu ve örtünme konusunda gelenekçi yorumların en çarpıcı olanı aynı zamanda dini bürokrasinin başındaki ismin, Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin yorumlarıdır. Kanun-ı Esasi, özgürlükler ve kadın hakları noktasından meseleye yaklaşan Musa Kazım, öncelikle mutlak bir özgürlüğün hiçbir canlı için söz konusu olmadığını, özgürlüklerin sınırlarının olduğunu belirterek işe başlamaktadır. Bu kurallardan biri de kadınların örtünme meselesidir. Kanun-ı Esasi'nin ilanının ardından bazı yerlerde te-

⁶⁹ Ahmed Şirani, “Bir Cü’ret-i Cahilane II”, *İtisam*, sa. 20, 10 Nisan 1335, s. 97-102.

⁷⁰ “Darülfünun Öğrencilerinin Mektubu”, *İtisam*, sa. 23, 31 Nisan 1335, s. 148-153.

⁷¹ Darü’l Hilafet’ül Aliye Medresesi Malumat-ı Hukukiye Müderrisi Urfalı Mahmut Kamil, “İlm-i İçtimaa Nazaran Tesettür-i Nisvan”, *İtisam*, sa. 25, 15 Mayıs 1335, s. 184-186.

⁷² Hafız Baki, “Mağlubiyetimizi Dinsizlik ve Adem-i Tesettür’de Aramalıyız”, *İtisam*, sa. 41, 11 Eylül 1335, s. 445-447.

settüre uyulmaması, bazı kimselerin bunu eleştiriye açması hatta işin tahkire kadar gitmesi Şeyhülislam'a göre büyük bir fitnenin nedeni olabilecektir. Buradan hareket eden yazar tesettürün hikmet ve maslahata uygunluğu konusunda kamuoyunu bilgilendirmeye çalışırken kadının konumunu katı bir gelenekçilik içinde resmeder. Buna göre kadınlar yaratılıştan nazik ve erkeklerin saldırılarına hedef olduklarından yabancılar karşısında örtünmek kendileri için büyük bir nimet ve şefkat eseridir. Kadının vazifeleri konusundaki yaklaşım dikkat çekicidir. Musa Kazım, kadınların yaratılış gayelerini sırf dünyaya çocuk getirmek ve o çocukları bir müddet terbiye etmekten ibaret görür. “Madem ki kadınlara denk düşen görevler sadece ev işlerini düzene koymaktan ve dünyaya getirdikleri çocukları terbiye etmekten ibarettir; şu halde, onların bütün ziynetlerini takınarak açık saçık oldukları halde kendi kadınlık kıymetlerini haleldar edecek olan yerlere gitmeleri ve bütün güzellikleriyle birtakım şehvetperest erkeklerin toplanma yeri olan mekanlarda bulunmaları; onların bu hareketlerinden tafisi mümkün olmayan birçok zarar meydana gelir ve nihayet ailenin mutluluğu bütünüyle mahvolur gider.”⁷³ Yazar bunları kaydederken tesettürün kadının medeni haklarından hiçbirini kaybetmesi anlamına gelmeyeceğini de belirtir. Musa Kazım Efendi'nin görüşleri bütünüyle erkek egemen otoriter bir bakışı simgelemektedir. Kaleme aldığı satırlarda bu konuda hiçbir revizyona gitme eğilimi hissedilmemektedir.

Meşrutiyet döneminde kadın muhafazakarların ve Batıcıların değerlendirmelerinde bağımsız kimliğinden çok siyasal programların edilgen bir konusunu oluşturmaktadır.⁷⁴ İster İslami geleneğin yeniden üretimi ve yorumunda olsun, ister modernleşmeyi tüm sosyal kurumların dönüştürülmesi olarak anlayan modernistlerde kadın bedeni siyasal projenin başarı ya da başarısızlığın göstergesi olarak değerlendirilmektedir. İki ayrı uygarlık

⁷³ Musa Kazım Efendi aile mutluluğu ve örtünme arasında da bağ kurmaktadır. Buna göre bir kadın gayrimesture olursa, koca karısından daha güzel, daha genç bir kadın gördüğü zaman, o kadına meyletmemek onun gücü dahilinde değildir. Bu hem kendisiyle karısı arasındaki muhabbet bağına hem de kapıldığı söz konusu kadımla kocası arasındaki bağı bütünüyle ortadan kaldıracığından her iki ailenin de mutluluğu bozulacaktır. Şeyhülislam Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat”, *Sırat-ı Müstakim*, sa. 1-3, 1326.

⁷⁴ Faik Bulut, *İttihat ve Terakki'de Milliyetçilik, Din ve Kadın Tartışmaları*, Su Yayınları, İstanbul 1999, 2 c.

dairesi arasındaki ilişkilerde olumlu veya olumsuz karşılaştırmalarda kadın ve aile en temel gönderme yapılan konudur. Örneğin tesettürü Osmanlı Türklerini “cemiyet ve medeniyette yarım bırakan” en temel sorun olarak gören Salahattin Asım’a göre kadın ve erkek arasındaki ilişkilerin bütünüyle tesettür anlayışı üzerine kurulmuş olması Osmanlı ve Batı uygarlığı arasındaki en karakteristik unsurdur.⁷⁵ Bunun tam karşıtı ise kadınların İslami geleneği korumalarını hikmet ve iffetin; o dini töreyi korumayarak kaybolmasına sebebiyet vermelerininse zulüm ve şehvetin galip gelmesi olarak değerlendiren görüştür.⁷⁶

Tanzimat’tan itibaren yaşanan toplumsal değişim kadının hayatında derin izler bırakmıştır. Her şeyden önce kadın kamusal alanda daha fazla görünür olmuştur. Bu görünürlük erkek egemen bir toplumsal kültür içinde sorunlu bir süreçtir. Kadim uygarlık alanından uzaklaşmayı zafiyet ve yozlaşma olarak görenler için kadının geleneksel konumunu zorlaması düzenin sarsılması anlamına gelmektedir. Sarsıntının bir diğer boyutu da kadının kapalı bir toplumdaki mahrem alanın sınırlarını zorlayarak özgürlüğüne erişirken aynı zamanda ulus devlet sürecine bağlı olarak resmi istihdam ve nüfus politikasının da aracı haline gelmesidir. Geleneksel toplumlarda değişime karşı var olan temkinli tavır bu açıdan Osmanlı toplumunda da gözlenebilir bir durumdur. Osmanlı dünyasının insanı bilinmeyen bir geleceğe karşılık ideal olarak görülen geçmişin yeniden kurgusunu daha kabul edilebilir bulmaktadır. Modernleşme tüm bu tavırlar üzerinde sarsıcı bir etki yaratmıştır. Kadının görünümü, çağın gereklerini yakalama konusundaki girişimleri toplumun dar kalıplarını zorlarken onu geleceğe hazırlayan toplumsal gelişmelerin habercisi olmuştur.

⁷⁵ Salahaddin Asım, *Osmanlı’da Kadınlığın Durumu*, Arba Yayınları, İstanbul 1989, s. 22-32.

⁷⁶ Mustafa Fevzi, “Müslümanlıkta Kadınlık ve Tesettür”, *Ceride-i Sofiye*, 10 Mart 1335, sayı 157, s. 527-528.

KAYNAKÇA

- Darü'l Hilafet' il Aliye Medresesi Malumat-ı Hukukiye Müderrisi Urfalı Mahmut Kamil, "İlm-i İctimaa Nazaran Tesettür-i Nisvan", *İtisam*, sa. 25, 15 Mayıs 1335, s. 184-186.
- "Darülfünun Öğrencilerinin Mektubu", *İtisam*, sa. 23, 31 Nisan 1335, s. 148-153.
- "Direkler Arasında. Hanımların Otomobille Gece Piyasaları", *Sebilürreşad*, V, s. 26-28, 16.9.1910.
- Abdullah Cevdet, "Tesettür Mes'elesi", *İctihad*, 10 Ağustos 1327, no. 29, s. 810-811.
- Abdullah Cevdet, *İctihad'ın İctihadı*, Ed. Mustafa Gündüz, Lotus Yayınları, Ankara 2008.
- Ahmed Cevdet Paşa, *Tezakir 1-12*, Yay. Haz. Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1953.
- Ahmed Şirani, "Bir Cü'ret-i Cahilane II", *İtisam*, sa. 20, 10 Nisan 1335, s. 97-102.
- Ahmed Şirani, "Kadınlığın Hayat-ı İctimaiyesine İndirilen Darbeler II", *İtisam*, sa. 16, 13 Mart 1335, s. 34-37.
- Ahmet Hamdi Akseki, "Tesettür ve Kadın Hakları Konusunda Bilinmesi Elzem Hakikatlar", *Türkiye'de İslamcılık Düşüncesi*, Haz. İsmail Kara, Kitabevi Yayınları, c. 2, s. 279-290.
- Aişe Makbule, "Sebilürreşad Ceride-i İslamiyesi...", *Sebilürreşad*, 9 Kanun-ı Sâni 1329, sa. 280, s. 308.
- Alkan, Mehmet Ö.; "Tanzimat'tan Sonra Kadın'ın Hukuksal Statüsü", *Toplum ve Bilim*, İstanbul 1990, sayı 50, s. 85-95.
- Aydın, Mehmet Akif; *İslam-Osmanlı Aile Hukuku*, MÜİF. Yayınları, İstanbul 1985.
- Barkan, Ömer Lütfi; "Türk Toprak Hukuku Tarihinde Tanzimat ve 1274 (1858) Tarihli Arazi Kanunnamesi", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul 1980 s. 352-357.
- Bekiroğlu, Nazan; *Şâir Nigâr Hanım Güftesi Garplı Bestesi Şarklı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.

- Berktaş, Fatmagül; *Tarihin Cinsiyeti*, Metis Yayınları, İstanbul 2010.
- Berktaş, Fatmagül; “Osmanlı-Türk Modernleşmesinin Özneleri, Simgeleri, Küskünleri: Kadınlar”, söyleşi: Ece Zerman, *Toplumsal Tarih*, Ekim 2008, sayı 178, s. 38-44.
- Bulut, Faik; *İttihat ve Terakki’de Milliyetçilik, Din ve Kadın Tartışmaları*, Su Yayınları, İstanbul 1999, 2 c.
- Canbaz, Firdevs; *Fatma Aliye: Fatma Aliye’nin Eserlerinde Kadın Sorunu*, Timaş Yayınları, İstanbul 2010.
- Caporal, Bernard; *Kemalizmde ve Kemalizm Sonrasında Türk Kadını*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Ankara 1982.
- Cebeci, Dilaver; *Tanzimat ve Türk Ailesi: Sosyal Değişme Açısından Tanzimat İstanbul’unda Türk Ailesi Üzerine Bir İnceleme*, Ötüken Yayınları, İstanbul 1993.
- Celal Nuri; *Kadınlarımız*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1993.
- Cox, Samuel Sullivan; *Bir Amerikan Diplomatının İstanbul Anıları*, çev. Gül Çağalı Güven, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010.
- Çakır, Serpil; *Osmanlı Kadın Hareketi*, Metis Yayınları, İstanbul 2011.
- Çıkla, Selçuk; *Roman ve Gerçeklik Bağlamında Kültür Değişimleri ve Servet-i Fünûn Romanı*, Akçağ Yayınları, Ankara 2004.
- De Amicis, Edmondo; *Constantinople*, Foreword by Umberto Eco, Hesperus Press, London 2005.
- Debus, Esther; *Sebilürreşâd: Kemalizm Öncesi ve Sonrası Dönemdeki İslamcı Muhalefete Dair Karşılaştırmalı Bir Araştırma*, Libra Yayıncılık, çev. Atilla Dirim, İstanbul 2009, s. 61-62.
- El Saadavi, Neval; *Havva’nın Örtülü Yüzü*, çev. Sibel Özbudun, Anahtar Yayınları, İstanbul 1991.
- El Saadavi, Neval; *The Hidden Face of Eve: Women in the Arab World*, Beacon Press, Boston 1980.
- Ercan, Yavuz; “Osmanlı İmparatorluğunda Gayrı Müslimlerin Giyim, Mesken ve Davranış Hukuku”, *OTAM.*, Ankara Üniversitesi Yayınları, Ankara 1990, I/I: s. 117-125.
- Ercilasun, Bilge; “Ömer Seyfettin’e Göre Tesettür ve Edebiyat”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Uluslararası Sempozyumu: Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi*, Marmara Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 365-389.

- Fatma Aliye, *Osmanlı'da Kadın: Cariyelik, Çokeşlilik, Moda*, Yay. Haz. Orhan Sakin, Bizim Kitaplar, İstanbul 2009.
- Fleischmann, Ellen L.; "The Other Awakening: The Emergence of Women's Movements in the Modern Middle East 1900-1940", *Social History of Women and Gender in the Modern Middle East*, Ed. Margaret L. Meriwether and Judith E. Tucker, Westview Press, 1999, s. 89-134.
- Garnet, Lucy M. J.; *Türkiye'nin Kadınları ve Folklorik Özellikleri*, çev. Nurettin Elhüseyni, Oğlak Yayınları, İstanbul 2009.
- Genceli, Sabir; "Azerbaycan'da Kadın Hareketinin Sosyo-Kültürel Hayattaki Rolü", *Sazın, Sözün, Ateşin Ülkesi Azerbaycan*, Ed. Büşra Ersanlı-Hüsametdin Mehmedov, Da Yayıncılık, İstanbul 2004, s. 34-38.
- Göle, Nilüfer; *Modern Mahrem: Medeniyet ve Örtünme*, Metis Yayınları, İstanbul 2010.
- Gündüz, Mustafa; *II. Meşrutiyet'in Klasik Paradigmaları: İçtihad, Sebülürreşad ve Türk Yurdu'nda Toplumsal Tezler*, Lotus Yayınları, Ankara 2007.
- H. Mahmut, "Asırlarca Evvel Tamamen Halledilmiş Bir Mesele", *Hayri'l Kalam*, 1/18, Mart 1330, s. 140-141.
- Hafız Baki, "Mağlubiyetimizi Dinsizlik ve Adem-i Tesettür'de Aramalıyız", *İtisam*, sa. 41, 11 Eylül 1335, s. 445-447.
- Hamadeh, Shirine; *Şehr-i Sefa 18. Yüzyılda İstanbul*, çev. İlknur Güzel, İletişim Yayınları, İstanbul 2010.
- Hanımlara Mahsus Gazete Seçki 1895-1908*, Haz. Mustafa Çiçekler/ Fatih Andı, Kadın Eserleri Kütüphanesi Yayınları, İstanbul 2009.
- Hanioğlu, M. Şükrü; *Bir Siyasal Düşünür Olarak Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- İzmirli İsmail Hakkı, "Tesettür Meselesinin Turuk-ı Halli", *Sebülürreşad*: XII, s. 78-80, 9.4.1914. Debus, age., s. 63-64.
- Jianu, Angela; "Kadınlar, Moda ve Avrupalılaşıma: Eflak-Boğdan, 1750-1830", *Osmanlı Döneminde Balkan Kadınları: Toplumsal Cinsiyet, Kültür, Tarih*, Ed. Amila Buturovic- İrvin Cemil Schick, çev. Güliz Enginsoy, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2009, s. 211-240.
- Kansu, Aykut; *1980 Devrimi*, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.
- Kara, İsmail; "İslamcılık Hareketi ve İlmîye", *Türk Aydını ve Kimlik Sorunu*, Ed. Sabahattin Şen, Bağlam Yayınları, İstanbul 1995, s. 306-307.

- Kars, Zafer; *1908 Devriminin Halk Dinamiği*, Kaynak Yayınları, İstanbul 1997.
- Kılıçzade Hakkı, “Pek Uyanık Bir Uyku”, *İçtihad*, 21 Şubat 1328, No. 55, s. 1226-1228, *İçtihad*, 7 Mart 1328, No. 57, s. 1261-1264.
- Kılıçzade Hakkı, “Tamamen Hallolunmadıkça Bitmeyen Bir Mes’ele”, *İçtihad*, 6 Şubat 1329, no. 92-3, s. 2069.
- Kocabaşoğlu, Uygur; *Hürriyet’i Beklerken İkinci Meşrutiyet Basını*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2010.
- Kurnaz, Şefika; *Osmanlı Kadın Hareketinde Bir Öncü Emine Semiye*, Timaş Yayınları, İstanbul 2008.
- Mehmed Fahreddin, “Feminizm Mes’esi”, *Sebilürreşâd*, 18 Mayıs 1328, c. 1-8, sa. 13-195, s. 235-236.
- Meriç, Nevin; *Osmanlı’da Gündelik Hayatın Değişimi: Adab-ı Muâşeret*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2000.
- Muhammet Ferit Vecdi, “Kadınlara hürriyet-i mutlaka vermek isteyenlerin elinden vay o biçarelerin başına!” *Sebilürreşâd*: XI, s. 103-104, 130-132, 23.10.-6.11.1919.
- Musahipzade Celal, *Eski İstanbul Yaşayışı*, Türkiye Yayınevi, İstanbul 1946.
- Mustafa Fevzi, “Müslümanlıkta Kadınlık ve Tesettür”, *Ceride-i Sofiye*, 10 Mart 1335, sayı 157, s. 527-528.
- Müftüzade Mahmut Esat, “Tesettür-i Nisvan Hakkında Son”, *Sebilürreşâd*: XI, s. 289-290, 16.1.1913.
- Odabaşı M. Erkem, “Beyoğlu Bizi Yutuyor”, *Hayrü’l Kalam*, 2/ 28, 15 Mayıs 1330, s. 221-222.
- Okay, Orhan; *Batı Medeniyeti Karşısında Ahmed Mithat Efendi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1991.
- Oktay, Cemil; *Siyaset Bilimi İncelemeleri*, Alfa Yayınları, İstanbul 2003.
- Ortaylı, İlber; “Osmanlı Toplumunda Aile”, *Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim*, Turhan Yayınları, Ankara 2004.
- Ortaylı, İlber; *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, Hil Yayınları, İstanbul 1983.
- Ortaylı, İlber; *Osmanlı Toplumunda Aile*, Pan Yayınları, İstanbul 2000.
- Özdiş, Hamdi; *Osmanlı Mizah Basınında Batılılaşma ve Siyaset 1870-1877*, Libra Yayınları, İstanbul 2010.

Pappe, İlan; *Ortadoğu'yu Anlamak*, çev. Gül Atmaca, NTV Yayınları, İstanbul 2009.

Salahaddin Asım, *Osmanlı'da Kadınlığın Durumu*, Arba Yayınları, İstanbul 1989.

Sevin, Nurettin; *Onüç Asırlık Türk Kıyafet Tarihine Bir Bakış*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1990. dı.

Şeyhülislam Musa Kazım, “Hürriyet-Müsavat”, *Sırat-ı Müstakim*, sa. 1-3, 1326.

Yılmaz, Fethi; “Osmanlı Devleti'nde Gayrı Müslimlerin Giyim Kuşamlarını Düzenleyen Kanunlar”, Naskali, Emine Gürsoy (Ed.), *Ayakkabı Kitabı*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2003, s. 201-209.

Ziya Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul 1976.

